

"יסודות"

עיונים בחקר ההיסטוריה של צה"ל

**הדילמות האסטרטגיות והתפעוליות של ישראל במלחמת המפרץ
הראשונה והפתרונות להן**

מחבר : שמעון גולן.

מקור : "יסודות", גיליון 3.

הוצאה : המחלקה להיסטוריה בצה"ל.

עורך : אלי מיכלסון.

שנת הוצאה : 2021.

הדילמות האסטרטגיות והתפעוליות של ישראל במלחמת המפרץ

הראשונה והפתרונות להן

שמעון גולן¹

מבוא

מלחמת המפרץ הראשונה הייתה ייחודית בכך שבמהלכה הותקפה ישראל רק על ידי מדינה שאיננה גובלת איתה; הייתה זו המלחמה הראשונה שהתחוללה רק בעורף, שהפך בפועל לחזית, והמלחמה הראשונה שבה לא הגיבה ישראל על פגיעות בה. מלחמה ייחודית זו עוררה אצל הנהגת הביטחון דילמות רבות, הן בפן ההגנתי והן בפן ההתקפי. המאמר מציג את הבעיות שניצבו בפני ההנהגה הביטחונית של ישראל טרם המלחמה ובמהלכה, את הדילמות שניצבו בפניה לגבי דרך ההתמודדות עימן ואת הפתרונות שמצאה.

בעקבות פלישת עיראק לכוויית ב־2 באוגוסט 1990, החלה ההנהגה הביטחונית של ישראל לדון בהיבטים השונים הנובעים מהאפשרות שארה"ב תנקוט צעדים שיאלצו את עיראק להוציא את כוחותיה מכוויית. המשמעות האפשרית מבחינת ישראל הייתה שעיראק תנסה לפגוע בה באמצעות שיגור טילים, אולי אף טילים נושאי חומרים לא קונוונציונליים, לעברה. במסגרת זו נדונו נושאים כגון: חלוקת ערכות מגן לציבור הרחב והכנות הגנתיות מזה והשאלות האם על ישראל להגיב על פגיעות בה באמצעות פעולות של צה"ל בעיראק, האם יתאפשר לו לפעול, אילו פעולות עליו לנקוט וכלפי אילו יעדים.

יממה לאחר שהחלה פעולת כוחות הקואליציה נגדה, ירתה עיראק טילים לעבר ישראל. בעקבות הירי התגלו בעיות שונות ומערכת הביטחון פעלה לפתור אותן. היא פעלה לקצר את משך הזמן מההתרעה על הירי ועד לנפילת הטילים, לזרז את איפון מקומות הנפילה, זיהוי חל"ץ (חומר לחימה כימי) – האם נורה, מיסוד נוהלי העבודה במקומות הנפילה ובתוך זה זירוז פעולות ההצלה, זירוז השחרור ממסכות המגן ומהשהייה בחדרים האטומים, ההסברה, הפסקת העבודה והלימודים וחידושם, הטלת עוצר על הפלסטינים, איסור על יציאתם לעבודה בישראל והקלות בעניינים אלה. בין הפתרונות שנמצאו היו חלוקת הארץ לאזורי התרעה והפעלת "הגל השקט" ברדיו. כמו כן היה עליה לדון בדילמה האם עדיפה השהייה בחדר אטום על פני ירידה למקלט.

המאמר מתבסס על ספרי "טילים על ישראל – קבלת ההחלטות ברמה האסטרטגית במלחמת המפרץ הראשונה"². מלחמת המפרץ הייתה המלחמה הראשונה, והיחידה עד כה, שבה ליווה ראש המחלקה להיסטוריה את הרמטכ"ל באופן רצוף. ראש המחלקה דאז, אל"ם בני מיכלסון, נכח בדיונים שערך הרמטכ"ל וכן בשיחות בפורומים מצומצמים, גם לא מתוכננים, וליווה אותו בסיורים. ההקלטות של רמ"ח ההיסטוריה תומללו על ידי לסטנוגרמות. בהמשך, הועברו למחלקה סטנוגרמות ההקלטות של מזכירות הפיקוד העליון (מפ"ע). נוסף לכך מתבסס המחקר, ובעקבותיו המאמר, על המסמכים הנוגעים בדבר מלשכות הרמטכ"ל וסגנו מהתקופה שמאביב 1990 ואילך, ובכללם סטנוגרמות של הדיונים. לגבי הדיונים בדרג שר הביטחון, נעזרתי בטיטות מחקר שכתבה ד"ר שלומית קרן בעת היותה ראש יחידת ההיסטוריה במשרד הביטחון. מחקרה התמקד בפעילות המשרד ומדיניותו באשר ליחסים עם ארה"ב, ובתוך זה המגעים לשיתוף פעולה במבצעים בעיראק. המחקר נמצא בשלב של טיוטה בלתי מעובדת, ואני מודה לד"ר קרן על שהעמידה אותו לרשותי. לגבי הדיונים בדרג הממשלה נעזרתי בספרו של מי שכיהן במלחמה כשר הביטחון, משה ארנס, "מלחמה ושלום במזרח התיכון, 1988-1992"³. מטעמי ביטחון מידע לא פורטו התוכניות

¹ אל"ם (במיל') ד"ר שמעון גולן היה, עד סוף אוגוסט 2020, ראש תחום הרמה האסטרטגית במחלקה להיסטוריה בצה"ל.
² שמעון גולן, **טילים על ישראל – קבלת ההחלטות ברמה האסטרטגית במלחמת המפרץ הראשונה**, מודן, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2020.
³ משה ארנס, **מלחמה ושלום במזרח התיכון, 1988-1992**, ידיעות אחרונות, 1995 (להלן: ארנס, **מלחמה ושלום במזרח התיכון**).

המבצעות של צה"ל שתוכננו להתבצע בעיראק, ולא הרעיונות הכלליים שלהן, תכליותיהן והיעדים שאליהם הן כווננו.

הדילמות, הבעיות והפתרונות טרם המלחמה

פלישת עיראק לכוויית

ב־2 באוגוסט 1990 פלשו כוחות עיראק לשכנתה הקטנה והעשירה כוויית והשתלטו עליה. כעבור כמה ימים הכריז נשיא עיראק, סדאם חוסיין, על סיפוחה לעיראק. הדבר אירע על רקע התמוטטותה של מעצמת־העל ברה"מ, במציאות שבה הייתה ארה"ב למעצמת־העל היחידה. היא הגיבה בתקיפות למהלכה של עיראק; נשיאה, ג'ורג' בוש, תבע כי הכוחות הפולשים ייסוגו ללא תנאי וכי ממשלתה הלגיטימית של כוויית תושב על כנה. הוא גם נקט צעדים לשם הבטחת הביטחון והיציבות, שהתערערו: באזור המפרץ הפרסי – כוחות אמריקאיים החלו להצטבר על אדמת סעודיה, מתוך כוונה להפעילם נגד עיראק אם זו לא תיענה לתביעות. אליהם נוספו כוחות ממדינות שונות, ובהן מצרים וסוריה.

זמן קצר לאחר הפלישה קשר שליט עיראק את מאבקו נגד התביעה להוציא את כוחותיו מכוויית לעימות עם ישראל; הוא איים כי ניסיון לפגוע בארצו ייענה בפגיעה בישראל. ניתן היה לקשר איום זה לאיומים שהשמיע מאז אביב 1990, שלפיהם אם ישראל תתקוף את עיראק, הרי שזו תגיב בנשק שיחריב חצי ממדינת ישראל.⁴

השתתפותן של מדינות ערביות בקואליציה שנרקמה נגדו נתנה בידי סדאם חוסיין מנוף אפשרי ללחץ: הוא הניח כי ישראל לא תוכל לעבור בשתיקה על פגיעה בשטחה ובתושביה ותגיב עליה בפגיעה בעיראק; בעקבות זאת הוא יוכל להציג את עיראק כמי שנלחמת בישראל. מצב זה יקשה על מדינות ערביות להיות שותפות בקואליציה נגד מדינה ערבית הנלחמת ב"אויב הציוני", וייתכן שכך יוכל לערער את הקואליציה.

הערכת האיום

בעקבות פלישת עיראק לכוויית ואיומה לפגוע בישראל, ניהלה מערכת הביטחון שורת דיונים באשר לתגובות. היבט אחד היה הגנתי – כיצד להתגונן מפני הפגיעות; היבט שני – התקפי: האם להגיב בפעולות בעיראק, ואם כן באילו תנאים וכיצד.

עוד טרם פלישת עיראק לכוויית, בתחילת יולי 1990, הפיץ אמ"ן – מחקר מסמך לגבי הערכתו את איום הייחוס על העורף. באשר לעיראק נכתב, כי היא עשויה לירות לעבר ישראל טילי קרקע–קרקע (טק"ק) לטווח 600 ק"מ ומעלה מאזורי שדות התעופה H₂–H₃ שבמערבה. הטק"ק עלול להיירות לעבר מטרות צבאיות, ובתגובה לתקיפות עומק בשטחה עלולה עיראק לשגר טילים גם נגד מטרות תשתית ואוכלוסייה אזרחית. יש בידיה יכולת ממשית לפגוע במטרות בעורף הישראלי במטחי טק"ק ובתקיפות אוויריות. מערך הטק"ק של עיראק נבנה לפגיעה אפשרית בערים מרכזיות בישראל, והיא אמנם טענה בעקביות כי תפעיל אותו רק כגמול, אך ייתכן שתחרוג מכלל זה. עיראק הייתה מודעת ליכולת הגמול של ישראל; אך במקרה של פתיחת מלחמה היא עשויה לחוש דרגת חופש רבה מזו של סוריה, למשל, עקב ריחוקה מישראל. אשר לחומרי לחימה כימיים: בידיה יכולת טכנית להפעילם נגד ישראל, אך לצורך איום הייחוס ההנחה הייתה שהיא תשתמש בהם רק כגמול או במקרה שתיקלע למצוקה. בסיכום המסמך נכתב, כי לאור בחינת השיקולים של עיראק נראה שהיא תעדיף לא לתקוף את העורף הישראלי באופן מסיבי במכת הפתיחה של המלחמה.⁵

באותו חודש, יולי 1990, הפיץ המרכז לניתוח מערכות (מנט"ם) באגף התכנון (אג"ת) מסמך שבו ניתח את החלופות לגבי מדיניות ההתגוננות של העורף. במבוא למסמך הוסבר שתורת ההתגוננות האזרחית מפני

⁴ חיל האוויר – להק המודיעין – מחלקת המחקר, **צדאם חוסיין והנשק הכימי – לקט התבטאויות**, 24 בדצמבר 1990.

⁵ אמ"ן – מחקר, **איום הייחוס על העורף**, 2 ביולי 1990.

תקיפות העורף פותחה בשנים הראשונות לקיום המדינה והותאמה לאיום ייחוס, שהנחות העיקריות אשר עמדו בבסיסו היו:

1. התקיפה תהיה במטוסי קרב, המתגלים זמן רב יחסית לפני שחרור החימוש (5-15 דקות, לפחות);
2. במהלך המלחמה צפויות תקיפות רבות כאלה, חוזרות ונשנות, לאורך ימים רבים;
3. בתקיפות יוטל חימוש קונוונציונלי בלבד.

הופעת חומר הלחימה הכימי (חל"ך) בזירה הביאה לעדכון חלקי של תורה זו, והתפתחויות טכנולוגיות נוספות נטלו את תוקפן של הנחות אלו. האיום העיקרי הפך להיות טילי הקרקע-קרקע (טק"ק), ולא הייתה אפשרות להתריע על שיגורם; התקיפות עלולות להתמשך כמה ימים, בהפסקות ארוכות – אף של ימים – בין תקיפה לתקיפה, ואין ודאות שייעשה שימוש בחימוש קונוונציונלי בלבד; סביר לפיכך שישירור חשש תמידי כי התקיפה הבאה תהיה בחימוש בלתי קונוונציונלי. נוכח זאת, פיתח המרכז לניתוח מערכות מודל פרטני להיפגעות העורף, ועל בסיסו המליץ את ההמלצות העיקריות הבאות:

יש לבטל כליל את חובת המקלוט בבנייני מגורים ובבניינים ציבוריים ולהנחות את האזרחים להישאר, בהישמע התרעה על שיגור טילים, בבתיים או לתפוס מחסה סגור קרוב. הקמת מערך התרעה המבוסס בעיקר על מכ"מים לגילוי שיגורי טק"ק היא צורך חריף ביותר, והיא למעשה המפתח והבסיס לכל מדיניות התגוננות סבירה; בלעדיה לא יהיה אפשר למצות את הפעלתם של יתר מרכיבי ההתגוננות: ערכות אב"ך, תפיסת מחסה, יצירת סימני הרגעה וכו'. יש לאפיין את תכונותיה הטכניות של המערכת: משך הזמן מגילוי לפגיעה, משך הזמן מגילוי לאזעקה, יכולת לתחום את אזור הפגיעה המסתבר, היכולת לזהות שיגורי שווא, ועוד. יש לתכנן את כללי ההתנהגות הציבורית שתינקט במשך כל המלחמה שאלה עיקריה: השבתת התעסוקה ושירותים לא חיוניים למשק בערים הגדולות, איסור כניסת עובדים ורכב לערים הראשיות, עוצר מרצון, ועוד. יש לצייד את האזרחים בערכות אב"ך אישיות; יש לפתח ולהטמיע את רעיון איטום החדרים והחללים בדירות מגורים ובבנייני ציבור מחדירת גזים; יש לבחון, מעת לעת, האם האזרחים יונחו דרך קבע לחבוש מסכה ולשהות בחדר אטום בעת אזעקה; אם יוערך שאי אפשר להסיר אפילו צל של חשש שהתקיפה הבאה תהיה בחימוש כימי – הנחיית הקבע תהיה לנקוט אמצעים אלה. יש להיכנס לאפיון הנדסי-מבצעי של תפיסת ההרגעה מתקיפות העלולות להיות כימיות, ובבסיסו – הקניית יכולת לזהות מהיר של החימוש שהוטל, קונוונציונלי או אחר; ובמקרה שזוהה החימוש ככימי – הקניית יכולת לזהות מהיר של אזורים שאינם מסוכנים עוד.⁶

דילמות ובעיות

פלישת עיראק לכוויית וההתפתחויות בעקבותיה הציבו את ההנהגה המדינית-ביטחונית של ישראל בפני שורה של בעיות, שחלקן היו כרוכות בדילמות. דילמה מתרחשת כאשר המחליט מתלבט בין כמה דרכי פעולה לפתרון בעיה; אפשרות אחת היא שהחלופות העומדות בפניו אטרקטיביות באותה מידה, אפשרות שנייה – עליו להכריע בין שיקולים המנוגדים זה לזה: חלק מהשיקולים מצביעים על חלופה מסוימת כעדיפה וחלקן על חלופה אחרת; עליו לשקלל את השיקולים ולהחליט לאילו מהן נכון להעניק משקל רב יותר. החלטה זו תקבע איזו חלופה תיבחר.

הדילמות באשר לחלוקת ערכות מגן

⁶ מטכ"ל-אג"ת-המרכז לניתוח מערכות, מדיניות ההתגוננות של העורף, חלק ב': ניתוח חלופות, יולי 1990.

עוד טרם תחילת המשבר, באביב 1990, הוחל בהליכים לחלוקת ערכות מגן מפני התקפה בנשק כימי. באפריל נערך ניסוי בחלוקה בשני יישובים, ובעקבותיו החליטה הממשלה, בהמלצת צה"ל, לחלק ערכות מגן לכל תושבי המדינה; הכוונה הייתה לעשות זאת, על פי תוכנית סדורה, לקראת סוף שנת 1990.⁷

פלשת עיראק לכוויית והאיומים שהשמיע סדאם חוסיין כלפי ישראל העלו לדיון את השאלה אם נכון לחלק את ערכות המגן מוקדם משתוכנן. השיקול העיקרי נגד חלוקה מיידית נבע מהעובדה שהובחן כי איומי נשיא עיראק מעוררים בקרב הציבור בארץ רמה גבוהה של תבהלה (פניקה), והיה חשש כי חלוקת הערכות תגביר אותה. שיקול נוסף נבע מהעובדה שלא היו די ערכות לחלוקה לאוכלוסייה כולה, והיה מחסור בסוגים מסוימים של ערכות. אנשי אגף המודיעין (אמ"ן) אף התנגדו באותה עת באופן נחרץ לחלוקת ערכות מגן, מחשש שהדבר יתפרש על ידי עיראק כהכנה לפעולה של ישראל נגדה. מול שיקולים אלה עמד החשש שהתקפת פתע של עיראק עלולה לגרום קורבנות רבים. השיקולים הללו הוצגו בפני הרמטכ"ל רא"ל דן שומרון ובפני סגנו אלוף אהוד ברק, והם העדיפו להימנע מלחלק את הערכות בעיצומה של תבהלה; בדיונים שנערכו מייד לאחר פרוץ המשבר הוחלט לדחות את החלוקה, אך לא לזמן רב.⁸

בדיון ב-10 בספטמבר הציג עוזר ראש אג"ם, תא"ל זאב לבנה, תוכנית לחלוקה סדורה של ערכות המגן. נוכח האפשרות שהדבר עלול לעורר או להגביר תבהלה, הוחלט לתכנן חלוקה מהירה. בדיון היו שצידדו בה והיו מתנגדים. ההתנגדות לחלוקה התבססה על כמה שיקולים: העובדה שאין מספיק ערכות מסוגים מסוימים, החשש שהפלסטינים בשטחים יתלוננו על כך שאין מחלקים להם ערכות; חשש שהחלוקה תתפרש כאילו ישראל יודעת על מלחמה קרובה ושכך תינתן בידי עיראק עילה לפעול נגד ישראל. הרמטכ"ל הכריע בעד מימוש התוכנית וסיכם את שלוש הנחות היסוד שבבסיסה:

הראשונה – החלוקה תתבצע במצב רגיעה, המאפשר חלוקה מדורגת ומסודרת, ללא התנפלות של המונים על תחנות החלוקה;

השנייה – בכל שלב של ביצועה יהיה ניתן, אם ייווצר צורך בכך, אפשר יהיה לעבור לביצוע התוכנית המהירה;

השלישית – החלוקה משמעה העברת הערכה מהמחסן המרכזי לביתו של האזרח, כאשר לא מתקיים משטר הג"א והאזרח אינו נדרש להצמיד אליו את הערכה.

ההבדל העיקרי בין תוכנית החלוקה הסדורה לבין החפוזה התבטא בכך שבתוכנית הסדורה נמדדות מידותיו של כל אדם וניתנת לו ערכה המתאימה לו, בעוד שבחלוקה החפוזה מחולקות מסכות בהתאם לקבוצות גיל – בלא מדידה אישית. לשתי תוכניות אלו נוספה שלישית – מהירה עוד יותר.⁹

כמו כן הוחלט על מדיניות הסברה. בשלב הראשון כוונה התוכנית להסביר מדוע אין מחלקים ערכות ולהכין את הציבור לקראת החלוקה; יוסבר כי אין ידיעות על כוונה קונקרטית של עיראק לתקוף את ישראל, כי ככל הידוע אין לה יכולת לשגר טילים נושאי חימוש לאיקונוציונלי וכי ביכולת חיל האוויר לייטר מטוסים שינסו לחדור לתחומה האווירי של ישראל. כמו כן יוסבר, כי המיגון הטוב ביותר נגד נשק לא-קונוציונלי הוא השהייה בחדר אטום, כאשר ערכת המגן מקנה רק תוספת ביטחון. משהוחלט לחלק את הערכות, סוכם להסביר כי ההחלטה אינה מעידה על הערכה בדבר תקיפה קרובה מצד עיראק; כדי להפגין

⁷ לשכת הרמטכ"ל, **חלוקת ערכות מגן לאוכלוסייה האזרחית**, 22 באפריל 1990; לשכת הרמטכ"ל, **ערכות מגן לאזרחים**, 2 במאי 1990; מזכירות הממשלה, **קב/157. ערכות מיגון לאוכלוסייה האזרחית**, 3 במאי 1990.

⁸ מפי"ע, **חלוקת ערכות מגן – 9 אוגוסט 1990**, 30 באוגוסט 1990; מפי"ע, **יעדים – 9 באוגוסט 1990**, 9 באוגוסט 1990; מפי"ע, **דיון מטכ"ל – 9 באוגוסט 1990**, 9 באוגוסט 1990; מפי"ע, **עדכון רוח"מ – 9 באוגוסט 1990**, 9 באוגוסט 1990; מפי"ע, **חלוקת ערכות מגן – 12 באוגוסט 1990**, 2 בספטמבר 1990; מפי"ע, **חלוקת מסכות אב"ך – 14 באוגוסט 1990**, 17 בספטמבר 1990; מפי"ע, **קסמי מולדת – 10 ספטמבר 1990**, 18 בספטמבר 1990.

⁹ שם.

את חוסר הבהילות הוחלט כי החלוקה תתבצע בשעות שאחרי העבודה. כמו כן הוכנה תוכנית הסברה שתפרט את נוהלי החלוקה.¹⁰

היה צורך להתגבר על מחסור בסוגים מסוימים של ערכות, בעיקר לילדים. הפתרונות שנמצאו – שינוי גבולות הגילים ושימוש בערכות שהוגדרו פגות תוקף. בעיה נוספת נבעה ממחסור כללי בערכות; לפיכך הוחלט שלא לחלק ערכות לפלסטינים ביהודה ושומרון וברצועת עזה. הוחלט שהחלוקה תתבצע בדירוג: בשלב הראשון יחולקו ערכות למגזר העירוני, ומשתסתיים החלוקה למגזר זה יוחלט אם לחלק גם למגזר הכפרי. ההסבר שניתן לציבור – סביר להניח כי אם תחליט עיראק לפגוע ביעדים בישראל, היא תכוון את הפגיעות למקומות מרובי אוכלוסין, כלומר לערים. כך יתאפשר להתגבר בעקיפין גם על איחלוקת הערכות לפלסטינים בשטחים.¹¹

לבסוף הוחלט להתחיל בחלוקה למגזר העירוני ב־15 באוקטובר 1990. שבועיים קודם לכן, ב־1 באוקטובר, כינס הרמטכ"ל את עורכי העיתונים והסביר להם את הרקע להחלטה ואת מרכיביה, ונמסרה הודעה על כך לציבור.¹² ב־8 בינואר 1991 פרסם אג"ם – מבצעים – פקודה לחלוקת ערכות מגן לאזרחי ישראל המתגוררים במגזר הכפרי במרחבי פיקוד הצפון ופיקוד המרכז החל ב־13 בינואר 1991.¹³ ב־16 בינואר דן עוזר ראש אג"ם בחלוקת ערכות מגן באזור יהודה ושומרון. לבנה סיכם שהחלוקה תתבצע ביומיים הבאים.¹⁴

הכנות נוספות של העורף

ערכות המגן היו רק אחד הנושאים בתחום העורף שהעסיקו את מערכת הביטחון. נוסף לו עסקה המערכת בתקופה שעד לפתיחת המלחמה באמצע ינואר 1991 בהכנות בתחומים שונים להתמודדות עם הפגיעות האפשריות של עיראק בישראל. הוכנו מקלטים – בשיתוף פעולה עם הרשויות המקומיות; הוכן המשק לשעת חירום (מל"ח) על כל מרכיביו: מים, חשמל, בריאות, רמות מלאי של מצרכים חיוניים; נקבעו ותורגלו מצבי כוננות; תוכנן ותורגל שילוב ארגוני העזר – מגן דוד אדום, משטרת ישראל, מכבי האש; תואמה והוכווונה פעילות משרדי הממשלה הרלוונטיים ורוכז מאמץ בן שלושה חודשים לאימוני מפקדות, כוחות רפואה, גילוי וזיהוי והצלה במתאר של נפילות חומר לחימה כימי (חל"ך). המרכיבים השונים נבחנו בשמי משחקי מלחמה שקיים צה"ל – בחודשים אוגוסט ודצמבר 1990.¹⁵

הדילמות באשר לתגובת ישראל בדמות פעולות של צה"ל בעיראק

ההיבט השני של ההכנות להתמודדות עם האיום היה ההיבט ההתקפי. הוא נבחן בדיונים רבים, ובהם במשחק מלחמה שנערך במחצית השנייה של אוגוסט 1990.

במאמר זה לא יפורטו התוכניות ההתקפיות שתוכננו, אלא רק השיקולים הנוגעים לעצם הפעלתן. ההנחה הייתה, כאמור, שמטרתה של עיראק בפגיעה ביעדים בישראל תהיה ליצור בקיעים בקואליציה הניצבת מולה. הנחה זו יצרה דילמה אצל בכירי מערכת הביטחון, שכן מול ההנחה שישראל אינה יכולה לעבור בשתיקה על פגיעה בה, ומשיקולי הרתעה היא חייבת להגיב, עמדה ההנחה שתגובה שלה עלולה לפגוע בלכידות הקואליציה שמול עיראק. יתר על כן, נוכח העובדה שכוחות של הקואליציה בראשות ארה"ב ניצבים מול עיראק, ואפשר אף כי בעת שישראל תרצה לפעול הם יהיו מעורבים כבר בלחימה שם, יהיה צורך

¹⁰ לשכת סגן הרמטכ"ל, "קסמי מולדת" – חלוקת ערכות אב"ך לאוכלוסייה האזרחית באופן מדורג (תלת שבועי) – תוכנית הסברה, 15 באוגוסט 1990.

¹¹ מפ"ע, חלוקת ערכות מגן – 9 אוגוסט 1990, 30 באוגוסט 1990; מפ"ע, חלוקת ערכות מגן – 12 באוגוסט 1990, 2 בספטמבר 1990; מפ"ע, קסמי מולדת – 10 ספטמבר 1990, 18 בספטמבר 1990; מפ"ע, חלוקת ערכות מגן – עדכון – 22 באוקטובר 1990, 19 בנובמבר 1990.

¹² מפ"ע, נשיאות ועדת העורכים – 1 באוקטובר 1990, 1 באוקטובר 1990.

¹³ אג"ם-מבצעים – רמ"ח ארגון, "קסמי מולדת" מגזר כפרי – פקודת הפעלה מס' 1, 8 בינואר 1991; אג"ם-מבצעים – רע"ן גיוס וכוננות, פקודת גיוס מס' 15 למבצע "קסמי מולדת" אישור חריג 1060, 8 בינואר 1991.

¹⁴ לשכת סגן הרמטכ"ל, תוכנית חלוקת מסכות אב"ך באיו"ש, 16 בינואר 1991.

¹⁵ מפ"ע, אישור תוכניות העורף בחירום ע"י הרמטכ"ל – 26 נובמבר 1990, 19 בדצמבר 1990; לשכת סגן הרמטכ"ל, מעבר למשטר הג"א, 14 בינואר 1991.

לתאם את פעולות צה"ל עם ארה"ב כדי למנוע התנגשויות בין כוחותיהן. זאת ועוד, בהיעדר גבול משותף לישראל ולעיראק, הרי שבדרכם לעיראק יהיה על מטוסי חיל האוויר לעבור דרך סעודיה או ירדן. מעבר דרך ירדן עלול לגרום להתנגשויות עם מטוסים ירדניים ולפגוע ביחסים העדינים עימה; מעבר דרך סעודיה יחייב תיאום. ההנחה הייתה שארה"ב תנסה להניא את ישראל מלהגיב – כדי לא לפגוע בלכידות הקואליציה. היו דילמות באשר לסוגיות נוספות בעניין זה. חלקן נבעו מההערכות באשר ליכולת הפעולה של צה"ל במערב עיראק: הונח כי אין ביכולתו להשמיד את כוחה האווירי של עיראק, אלא רק לפעול נקודתית – כגמול או כחלק מהמאמץ להפסקת שיגורי הטילים לעבר ישראל. זאת ועוד, כדי שיוכל לתקוף באזורים הרלוונטיים נזקק צה"ל למודיעין באשר לנעשה בהם; לא היה בידיו מידע משלו בעניין זה, ולפיכך היה עליו להסתמך על מידע שיקבל מהאמריקאים. כלומר, מעבר למגבלה המדינית שצוינה לעיל, באשר ליחסים עם ארה"ב – כדי שצה"ל יוכל לפעול בעיראק היה צורך לפתוח שני צווארי בקבוק בתחום המבצעי: קבלת מודיעין מארה"ב לגבי האזורים המיועדים לפעולה ומיסודו של ערוץ תיאום שיבטיח, בין היתר, שבמהלך פעולת כוחות צה"ל יימנעו כוחות הקואליציה מלפעול באותם אזורים. כמו כן נבחנו השאלות: פגיעה באילו סוגי יעדים בישראל תחייב אותה לתקוף, ואיזה היקף של נפגעים יחייב אותה לעשות זאת. כך למשל, במשחק המלחמה שנערך בסוף אוגוסט 1990 נשמעו, בין השאר, העמדות הבאות: אֶל לה לישראל להגיב התקפית אם הפגיעה בה תהיה מינורית, כדי שלא לפגוע בקואליציה; אם יוחלט לתקוף מטרות בעיראק, יש להתמקד במערבה – כדי למנוע המשך ירי; על פגיעה רצינית באוכלוסייה יש להגיב בפגיעה בבגדד; יש להגיב באופן שיאותת לעיראק כי ישראל לא תסבול פגיעה בשטחה; יש לנצל את המשבר כדי להביא להפשטת עיראק מיכולותיה, הקונוונציונליות והלא-קונוונציונליות, ולהביא לכך שתחדל מלהיות מעצמה אזורית המאיימת על ישראל; עדיף להימנע מלפעול בטרם תפעל ארה"ב; יש להימנע מלפעול אם ארה"ב תתנגד לכך, אך אם ייפגעו מרכזי אוכלוסייה – לפעול גם אם זו תתנגד. הרמטכ"ל סיכם כי אין בכוחו של צה"ל להשמיד את חיל האוויר של עיראק או להסיר את איום הירי על ישראל; יש לשמור על לכידות הקואליציה ולפעול במסגרתה לשיקום ההרתעה; ייתכן שיהיה צורך לעכב את תגובת ישראל, אך אין להימנע ממנה. עמדות אלו חזרו ונשמעו במהלך התקופה שעד תחילת המלחמה, וסיכומו של הרמטכ"ל עמד בעינו.¹⁶

הדילמות באשר ליחסי ישראל-ארה"ב

בשקלולם של האינטרסים הסותרים, יוחסה חשיבות ראשונה במעלה לכך שבסיומו של המשבר תנחל עיראק תבוסה שלא תאפשר לה להמשיך לפתח נשק לא-קונוונציונלי, וכי כתוצאה ממנה תחדל להוות איום על סביבתה בכלל ועל ישראל בפרט. לאינטרס זה יוחסה חשיבות רבה יותר מאשר לשמירת תדמיתה המרתיעה של ישראל ולהפסקת ירי הטילים מעיראק בהקדם האפשרי. הרמטכ"ל דן שומרון הגדיר דילמה זו כצורך לבחור בין הדחוף – חיסול איום הטילים על ישראל, לבין החשוב – המצב הרצוי בסיום המלחמה. לשם מימוש המצב הרצוי שבו עיראק אינה עוד מעצמה אזורית שלה נשק לא-קונוונציונלי והיא מהווה איום על ישראל, היה צורך לאפשר לקואליציה הניצבת מול עיראק למצות את מהלכיה. ההנחה לפיכך הייתה כי במקרה שתותקף על ידי עיראק תבחר ישראל לדחות את תגובתה, כדי שלא לפגוע בלכידות הקואליציה. עם זאת הייתה ההנחה שבסופו של דבר תגיב ישראל – ולו בשל העובדה שלקראת סיום המערכה כבר לא תהיה חשיבות כה רבה להשתתפותן של מדינות ערביות בקואליציה; אז יתאפשר לה לפעול, ולו כדי להחזיר לעצמה את ההרתעה.

¹⁶ אג"ם-מה"ד-היסטוריה – ענף חקר הרמה האסטרטגית, **משחק-מלחמה ... – תמצית**, 26 באוגוסט 1990; לשכת סגן הרמטכ"ל, **הערכת מצב עיראק – 26 אוג' 90**, 27 באוגוסט 1990; מפ"ע, **הערכת מצב עיראק – 23 ספטמבר 1990**, 16 באוקטובר 1990; מפ"ע, **הערכת מצב עיראק – 7 באוקטובר 1990**, 28 בנובמבר 1990; מפ"ע, **דיון מטכ"ל 22 אוקטובר 1990**, 14 בנובמבר 1990.

אשר ליחסים עם ארה"ב: הדעה השלטת בצמרת המדינית והצבאית הייתה כי יש לפעול באופן שלא יפריע לה להשיג את יעדיה, ואף לסייע לה להשיגם. יחד עם זאת, יש לבקש ממנה סיוע שיקטין את הסיכונים שבפניהם עלולה ישראל להתייצב כתוצאה מהירי של עיראק לעברה. בין היתר יוחסה חשיבות לכך שארה"ב תודיע לישראל, טרם תחילת המתקפה, על כוונתה לפתוח במלחמה – כדי שיהיה סיפק בידיה לנקוט את הצעדים המתחייבים מכך, שתספק לה התרעה לגבי שיגורי טילים מעיראק ושתצייד אותה באמצעים שישפרו את יכולתה להתגונן מפני הפגיעות.¹⁷

בשיחות שניהל שר הביטחון משה ארנס עם עמיתו, מזכיר ההגנה ריצ'רד צ'ייני, בשבוע שלפני תחילת המלחמה, נדונו קשרי הגומלין בין מערכות הביטחון של שתי המדינות. בשיחה שיזם ב-11 בינואר 1991 הדגיש ארנס את חיוניות התיאום בין שתי המדינות והביע תהייה האם עניין זה מובן לכל עומקו בווינגטון. בתגובה אמר צ'ייני כי תתמזכיר המדינה, לורנס איגלברגר, ופול וולפוביץ יבואו לישראל כדי לשוחח עם ראש הממשלה יצחק שמיר על דרכים לשיפור הקשר בין שתי המדינות ולחיזוקו. צ'ייני אמר שאיגלברגר יהיה מוכן לשוחח על עניין הקשר בזמן אמת וחזר והבהיר כי אין מטרות בעיראק שאינן מכוסות על ידי חיל האוויר האמריקאי; הדבר נכון גם לגבי מטרות המאיימות על ישראל, הסביר. ארנס אמר שאם במכה הראשונה שתנחית ארה"ב על עיראק יחוסלו כל מוקדי האיום, אכן לא יהיה צורך בפעולה של ישראל, אך עליה להיערך למצב שבו תצטרך לתקוף יעדים בעיראק, ומעניינה לעשות זאת תוך יידועה של ארה"ב; שכן לתקיפה ללא יידוע עלולות להיות תוצאות קשות. צ'ייני הבהיר כי התקפה של עיראק על ישראל תיחשב בעיני ווינגטון כהתגרות שתאפשר פעולה אמריקאית נגדה וכי היא מקצה כוחות רבים לטיפול באיומים על ישראל. ארנס העלה גם בקשה לקבל מארה"ב תצלומי אוויר של האזורים המיועדים לפעולת מטוסי חיל האוויר של צה"ל. הוא ציין שלעניין זה אין כל קשר לשאלה האם תגיב ישראל על התקפה עליה, שכן היא תגיב בכל מקרה שתותקף, אך קבלת התצלומים תשפר את יכולת הפעולה שלה.¹⁸

בשיחה נוספת שקיימו השניים ביום המחרת הציע צ'ייני להפעיל את מערכת התקשורת בין שתי מערכות הביטחון מסוף השבוע. בתגובה לאזכור נוסף של ארנס בדבר הבקשה לתיאום ולקבלת תצלומי אוויר, אמר צ'ייני שארה"ב פועלת על בסיס ההנחה כי ישראל דבקה בהבטחתו של ראש ממשלתה שמיר, שלא להנחית מכה מקדימה; ארנס אישר שאכן כך הוא. צ'ייני אמר כי ארצו תנסה לשפר את הקשר בעניין התרעה מלוויינים, כך שלשאר ישראל יהיה זמן התרעה זהה לזה שיהיה לכוחות הקואליציה במפרץ, וכי הוא יציע להעביר לישראל התרעה מוקדמת בטרם תחל ארה"ב בפעילות הצבאית. הוא ציין כי ביום הקודם עסק זמן רב בתקיפות במערב עיראק, והוא משוכנע שאנשי הצבא עשו עבודת תכנון טובה. התוכניות לפעילות במערב עיראק, הוסיף, יוצגו לישראלים על ידי איגלברגר, וולפוביץ והקצין המתלווה אליהם, שהיה שותף לתכנון, והם ידונו איתם בדרכים לטפל ביעדים שם. כמו כן ציין שארה"ב תשמח לקבל את המלצותיה של ישראל לגבי הכללתן של מטרות נוספות שהיא סבורה כי יש לתקוף ואשר אינן מופיעות בתוכנית האמריקאית.

צ'ייני הדגיש בפני עמיתו, כי אם עיראק תתקוף את ישראל ותפגע ביעדים בה – תאפשר ארה"ב לישראל להגיב על כך. בנושא זה, הוסיף, ישוחחו אנשי המשלחת עם ראש הממשלה. הוא ביקש להבהיר לשר הביטחון את החשיבות שארצו מייחסת לכך שישראל תיוותר מחוץ לעימות: לא יהיו מטרות בעיראק שארה"ב לא תתקוף; כלומר, לא יישארו כלל מטרות שישראל תצטרך לתקוף. מעורבות של ישראל עלולה להביא חלק מהמדינות השותפות לקואליציה לבטל את שותפותן, דבר שיגדיל את הנטל על ארה"ב: כוחותיה יצטרכו ליטול על עצמם יותר משימות, דבר שירבה את נפגעייהם. ארנס אמר שהוא מבין את שיקולי האמריקאים,

¹⁷ אג"ם-מה"ד-היסטוריה – ענף חקר הרמה האסטרטגית, **משחק-מלחמה ... – תמצית**, 26 באוגוסט 1990; לשכת סגן הרמטכ"ל, **הערכת מצב עיראק – 26 אוג' 90**, 27 באוגוסט 1990; מפ"ע, **הערכת מצב עיראק – 7 באוקטובר 1990**, 28 בנובמבר 1990; מפ"ע, **דיון מטכ"ל – 15 באוקטובר 1990**; מפ"ע, **דיון מטכ"ל 22 אוקטובר 1990**, 14 בנובמבר 1990.

¹⁸ לשכת שר הביטחון – יועץ לשר הביטחון, **שיחת שהב"ט עם מזכיר ההגנה**, 11 בינואר 1991.

אך חשוב שהם יבינו גם את שיקולי ישראל: לישראל יש מסורת להגן על עצמה, היא לא ביקשה מעולם מאחרים להגן עליה; אם תותקף – תגיב.

בתשובה לבקשה חוזרת של ארנס לקבל תצלומי לוויינים ממערב עיראק, אמר צ'ייני שאינו יכול להתחייב לכך באותו מועד; צריך להמשיך בשיחות בסוף השבוע, ואולי יהיה אפשר להגיע להבנה. אולי יתאפשר לשוחח בעניין גם עם אנשי הצבא שיבואו במסגרת המשלחת.¹⁹

בשיחה נוספת בין שר הביטחון למזכיר ההגנה, ב-14 בינואר, אמר צ'ייני כי ארצו תשתמש בקו התקשורת שהותקן, שקיבל בישראל את השם "עומק", למתן התרעה מוקדמת על תחילת התקפתה, ובזמן יודיע על כך נשיא ארה"ב ישירות לראש ממשלת ישראל. לשאלת ארנס כמה זמן לפני תחילת ההתקפה יודיעו על כך האמריקאים לישראל, השיב צ'ייני כי ינסו לעשות זאת כמה שעות בטרם תחל המתקפה. ארנס עדכן את צ'ייני כי איגלברגר הבטיח שארה"ב תמסור את תשובתה באשר להעברת תצלומי הלוויין לאחר שישב לווינגטון, וצ'ייני אמר שטרם הוחלט דבר בעניין, אך נראה לו שאם ישראל תודיע מראש על יעד שבכוונתה לתקוף – תוכל ארה"ב לתת לה מידע עליו. ארנס הטעים שחשוב לקבל את תצלומי האוויר מראש; על כך השיב צ'ייני שייתכן כי חלק ניכר מהמטרות יושמדו עוד בטרם תרצה ישראל לתקוף אותן. כמו כן הועלה בשיחה עניין אספקת טילי פטריוט לישראל.²⁰

הדילמות, הבעיות והפתרונות במלחמה

המטח הראשון והבעיות שהתגלו כתוצאה ממנו

ב-17 בינואר 1991 בשעה 02:00 החלו כוחות הקואליציה בראשות ארה"ב לפעול בעיראק. 24 שעות לאחר מכן, ב-18 בינואר בשעה 02:00, התעוררו תושבים בישראל למשמע אזעקה. תושבי גוש דן וחיפה הוחרדו לשמע רעשים אדירים שטרם שמעו עד אז – חמישה טילי קרקע-קרקע שנורו ממערב עיראק נפלו בגוש דן ושלווה בחיפה. קרוב לשעה לאחר הנפילות הוחלט להסיר מסכות מגן באזורים השונים פרט לאזורי תל אביב וחיפה, וכחצי שעה לאחר מכן הוחלט על שחרור כללי מחבישת מסכות. לאחר מכן המתינו לתוצאות הבדיקות להימצאות חומרים כימיים במקומות הנפילה, אך בשעה 05:30 – שלוש שעות וחצי לאחר הנפילה – הוחלט שלא להמתין עוד והוכרז על הרגעה כללית.

צה"ל הכין את עצמו למלחמה במשך חמישה חודשים, ועם זאת נוצרו במהלך המלחמה מצבים שחייבו מתן פתרונות למצבים שלא נצפו או לא תורגלו קודם לכן. חלקם התגלו כבר באירוע הראשון של נפילת הטילים.

בהערכת המצב שערך סגן הרמטכ"ל ברק חמש שעות לאחר נפילתם נמסרו הנתונים הראשוניים: טרם המטח שנורה לאזור תל אביב הייתה התרעה בת שתי דקות, וטרם המטח לחיפה – שלוש דקות. באותה עת היה ידוע על 20 פצועים מנפילות הטילים – בשכונת התקווה ובשכונת עזרא בתל אביב; רובם ככולם פצועים קל, בעיקר מפגיעות רסיסים. נוסף לכך נמסר על 103 אנשים שנפגעו פגיעות עקיפין – היסטריה או זריקות שווא של אטרופין. שני אנשים מתו כתוצאה משימוש לא נכון בציוד המיגון – ילד בן שנתיים שהוריו לא הפעילו את המפוח של הברדס ואישה שלא פתחה את מסנן המסכה. עד לאותה עת טרם התקבלו דגימות למעבדה, ועדיין לא הייתה עדות לחל"ד.

בסיכומו קבע סגן הרמטכ"ל כי במהלך 12 השעות הקרובות יש לשפר תחומים שבהם התגלו ליקויים: תהליך הגילוי והזיהוי, האזעקה, הכנסת אנשים למקלטים, ההסברה, קבלת ההחלטות לגבי עיתוי הורדת המסכות והיציאה מהחדרים האטומים. הוא קבע כי צה"ל חותר לכך שבתוך 30–40 דקות מגמר מטח של

¹⁹ לשכת שר הביטחון, שיחות במערכת "עומק", 17 בינואר 1991.

²⁰ לשכת שר הביטחון – יועץ לשר הביטחון, שיחת ארנס-צ'ייני, 14.1.91, 15 בינואר 1991.

טילים, אפשר יהיה להוריד מסכות בתוך החדרים האטומים, שכן חבישתן לתקופה ממושכת עלולה להביא למצבי מצוקה ולאסונות. כדי שאפשר יהיה לעשות זאת, יש לבדוק באמצעות ה"סיגליות" (מכשיר המזהה הימצאות חל"ד) הימצאות חל"ד ליד מקום הנפילה. אין הכרח להגיע לבור עצמו, די אם יבדקו במהלך חצי שעה את סביבתו. הכוונה היא להתיר הורדת מסכות בתוך זמן קצר ככל האפשר, תוך השארת האוכלוסייה שבאזורי הנפילה בחדרים האטומים למשך כמה שעות – עד להשלמת הבדיקות שישללו הימצאות רעלים ביולוגיים. בעת אמירת הדברים האלה עברו כבר למעלה מחמש שעות מרגע הנפילה, וטרם הופרכה אפשרות הימצאותו של חומר ביולוגי; כך שייתכן כי יהיה צורך לשהות בחדרים האטומים למעלה מארבע שעות. אם, מסיבות שונות, כגון אימיציאת מקום הנפילה, איאפשר יהיה לעמוד בפרק הזמן של ארבע שעות, יישקל האם לאפשר יציאה מהחדרים האטומים לחדרים אחרים בבית. מאחר שהיה זה יום שישי בשבוע, הנחה סגן הרמטכ"ל, שגם אם לא תהיה הפרכה של הימצאות חומר ביולוגי עד השעה 10:00, יאושר אז לאוכלוסייה לצאת ולהצטייד במזון.²¹ מאותה עת נקט צה"ל צעדים לתיקון הליקויים הללו.

מיסוד עבודת המצפ"ה

מוקד הפעילות שהפעיל את העבודה בצה"ל היה מוצב הפיקוד העליון – המצפ"ה.²² עוד טרם המלחמה נקבעו ארבעה נושאי תפקידים, שאחד מהם לפחות יהיה נוכח בחמ"ל המצפ"ה ויהיה האחראי להורות על השחרור מערכות המגן ועל היציאה מהחדרים האטומים: סגן הרמטכ"ל, ראש אג"ת, עוזר ראש אג"ס ורח"ט המבצעים. בצהרי 16 בפברואר – חודש פחות יום מתחילת המלחמה – תדרך רמ"ח התכנון באג"ס – מבצעים, אל"ם אפרים לאור, את צוות חמ"ל המצפ"ה באשר לפעולות שיש לנקוט עם התקבל התרעה על ירי טילים לעבר ישראל: בשלוש-ארבע הדקות הראשונות יש לוודא כמה טילים שוגרו ומה מקומות הנפילה הצפויים. המקורות לכך: "עומק", חיל האוויר, מערך הפטריוט ואמ"ן. עד הדקה העשירית יש לברר היכן נפלו הטיילים. המקורות: התצפיות במגדל "מרגנית" בקריה, מערך הפטריוט וחמ"ל העורף. כעבור עשר דקות מההתרעה ייעשה חיתוך מצב. נציגי חיל האוויר יזניקו מסוקים, ובכלל זה מסוק גילוי וזיהוי (גו"ז). כעבור עשר דקות נוספות תיעשה בדיקה באילו אזורים טרם שוחררו התושבים – במגמה לשחרר מהר ככל האפשר. מדי עשר דקות יודיע נציג אג"א (אגף האפסנאות), כמייצג את מפקדת קצין הרפואה הראשי (מקרפ"ר), את מספר הנפגעים שיהיה ידוע באותה עת. נציג המחלקה להיסטוריה במצפ"ה הופקד על ההכרזה מדי עשר דקות על הזמן שעבר מאז קבלת ההתרעה.²³

קיצור משך ההתרעה

ההתרעה שהתקבלה טרם נפילת הטיילים הראשונים הייתה, כאמור, קצרה מאוד – שתיים-שלוש דקות. כדי שיהיה סיפק בידי האוכלוסייה להתמגן היטב – קרי, להגיע לחדר האטום או למקלט – היה צורך להאריך פרקזמן זה. תהליך קיצור משך ההתרעה היה כרוך בקשר עם האמריקאים: תחילה עברה ההתרעה מהלוויין המזהה את השיגור דרך אמצעי קשר בסעודיה ובארה"ב. הלוויין, המבחין בהבזק הירי עם השיגור, הקנה התרעה של כשבע דקות עד לרגע נפילתם של הטיילים. בעקבות הסיכומים שסוכמו טרם המלחמה הועברה ההתרעה לישראל, אך בשל הדרך הנפתלת שעברה ניתן היה להשמיע צפירת אזעקה בתוך שלוש-רבע דקות מההגיע ההתרעה, דבר שהותיר פרקזמן של שלוש-רבע דקות מהישמע האזעקה ועד למועד נפילת הטיילים.²⁴ בעקבות בקשות ישראל מוסדה בתוך כמה ימים דרך של התרעה ישירה לישראל; כתוצאה מכך

²¹ מפ"ע, הערכת מצב סגן הרמטכ"ל – 18 בינואר 1991, 17 במארכ 1991.

²² אז עדיין היו ראשי התיבות מצפ"ע, ובשנת 1999 הם עודכנו למצפ"ה. בחרתי להשתמש במאמר זה בראשי התיבות המעודכנים.

²³ רשימות נציגות המחלקה להיסטוריה במצפ"ה.

²⁴ הקלטות רמ"ח היסטוריה אצל הרמטכ"ל, קלטת 5. מלחמה זו הייתה היחידה עד כה שבה היה ראש המחלקה להיסטוריה (אל"ם בני מיכלסון) צמוד לרמטכ"ל, גם בדיונים בפורומים מצומצמים. הוא ניהל רשימות בפגישות אלו והגיע להסדר עם מזכירות הפיקוד העליון שלפיו הוא הקליט את הדיונים בלשכת הרמטכ"ל ובחדרו, ומפ"ע – את הדיונים מחוץ למטכ"ל. הקלטותיו תומללו בידי כותב המאמר.

התאריך פרק'הזמן שבין ההתרעה לבין נפילת הטילים. כך למשל ב־11 בפברואר עברו שבע דקות מהצפירה עד למועד הנפילה.²⁵ דבר זה הקנה לאנשים זמן רב יותר לחבישת המסכות ולהגעה לחדרים האטומים או המקלטים טרם נפילת הטילים. בימים הראשונים היו כמה מקרים של התרעות שווא. בכל המקרים התברר בתוך דקות שהמדובר בהתרעת שווא, אולם גם הן גבו מחירים – בנפגעי הלם ובמזריקי אטרופין. כך למשל, בשלושת האירועים הראשונים – שני המטחים והתרעת השווא שביניהן – הגיעו לבתי החולים 546 איש. באירוע הראשון אושפזו בשל תבהלה 172 איש, בהתרעת השווא – 50 איש ובמטח השני – 65. לעומת זאת, חלה ירידה חדה במספר הזרקות השווא של אטרופין: באירוע הראשון הזריקו 171 איש לעצמם אטרופין, בהתרעת השווא, שמייד אחריה הייתה הרגעה, הספיקו שמונה אנשים לעשות זאת, ובמטח השני – 16. ארבעה אנשים מתו משום שלא הסירו בזמן את מסכות המגן. 22 איש נפצעו מרסיסים באירוע הראשון ו־30 נפצעו בשני.²⁶

איפון נפילת הטילים

תהליך ההתרעה מהאמריקאים כלל גם את הערכת האזור המשוער של נפילת הטילים. בתוך זמן קצר מעת ההתרעה על עצם הירי נמסרה גם הערכה, שהתבררה ברוב המקרים מדויקת למדי, על האזור המשוער שבו ייפלו. נוסף לכך הופעלו אמצעים לאיתור מהיר של מקומות הנפילה המדויקים: תצפיות במקומות גבוהים ומסוקים.²⁷ במרוצת הזמן התברר כי המסוקים יעילים בעיקר במקרים שבהם נפלו טילים בנקודות מרוחקות ממקומות יישוב. אמצעי איתור נוסף היה מערכת הפטריוט, שטיליה היו אמורים להינעל על טילי הקרקע-קרקע וליירטם. על כך ראו להלן.

מיסוד נוהלי העבודה במקומות הנפילה של הטילים

האירוע הראשון של נפילת טילים חשף בעיה קשה באשר לנוהלי העבודה במקומות הנפילה. להלכה הייתה משטרת ישראל האחראית על ביטחון הפנים; עם זאת, למרות התיאומים טרם המלחמה לא נקבע במפורש מי הוא הגוף האחראי על אירוע מסוג זה – צה"ל או משטרת ישראל. זמן קצר אחריו נקבעה חלוקת הסמכויות בין שני הגופים. בדיון שניהל הרמטכ"ל עם אנשי המשטרה ב־23 בינואר התברר כי הגופים הראשונים המגיעים למקום הנפילה הם צוותי הגו"ז, אנשי משטרה, מגן דוד אדום וכיבוי אש. לפיכך נקבע כי גורמי המשטרה יפקדו על האירוע עד להגעת גוף מטעם פיקוד העורף של צה"ל. בהגיע גוף של הנפה או של המחוז – הוא ייטול את הפיקוד. בד בבד עם כך אמורות פלוגות משמר הגבול לסגור את השטח לכניסת גורמים לא מוסמכים – בין השאר, כדי לצמצם היפגעות במקרה של נפילת חל"ך.²⁸ הופקו לקחים לגבי יצירת מעגל פנימי ומעגל חיצוני סביב מקום הנפילה, חסימתם לגישה של גורמים לא מוסמכים והזרמת כוחות גילוי, הצלה, רפואה והנדסה אליו. המשטרה עברה לעבוד ב"קיפודי עבודה" שהיו מורכבים מקצין ועשרה שוטרים, שהגיעו במהירות למקום האירוע, ולאחר מכן נצברו אט-אט כוחות נוספים. הם טיפלו בשני המעגלים הראשונים. עצירת התנועה במעגלים רחוקים נותרה בידי לשכת התנועה, המכירה היטב את בעיות התנועה.²⁹ בסיכומו לדיון בלקחי נפילת הטיל ברמת גן ב־22 בינואר קבע הרמטכ"ל כי הבעיה העיקרית באירוע נפילת טילים שיש בו נפגעים והרס היא הפיקוד והשליטה. בהתאם להסכמה שהושגה עם משטרת ישראל, אין צורך בהחלטת ממשלה בדבר העברת האחריות לביטחון הפנים לצה"ל; האחריות תועבר לגורם

²⁵ רשימות נציגות המחלקה להיסטוריה במצפ"ה.

²⁶ אגה"ב-היסטוריה-מדור סיקור צה"ל, מצב העורף – נערך בלשכת סגן הרמטכ"ל ובראשותו בתאריך 19.1.91 בשעה 16:30, עמ' 44.

²⁷ רשימות רמ"ח היסטוריה, מחברת 1, עמ' 170-176; רשימות רמ"ח היסטוריה, מחברת 1, (להלן: מחברת 1), עמ' 44.

²⁸ רשימות רמ"ח היסטוריה, מחברת 1, עמ' 24; לשכת הרמטכ"ל, אירוע תקיפת טיל מ־22 ינו' - סיכום תחקיר הרמטכ"ל, 28 בינואר 1991; מפ"ע, עדכון פורום מטכ"ל, 28 בינואר 1991, 4 במארכ 1991; רשימות רמ"ח היסטוריה, מחברת 2 (להלן: מחברת 2), עמ' 38-41; רשימות שליש הרמטכ"ל; רשימות נציגות מחלקת היסטוריה במצפ"ה.

²⁹ מחברת 2, עמ' 19-20; הקלטות רמ"ח היסטוריה, קלטת 8 (להלן: קלטת 8), עמ' 5-13; מפ"ע, פגישת הרמטכ"ל עם מפכ"ל המשטרה וגורמי משטרה, דו"צ וע' ר' אג"ס, 23 בינואר 1991, 5 במארכ 1991.

²⁹ מפ"ע, לקחי אירוע ה"סקאד" – 24 בינואר 1991, 4 במארכ 1991; מחברת 2, עמ' 24-25.

צה"לי בדרג מפקד נפה ומעלה מייד עם התייצבותו במקום. כל הכוחות הפועלים במרחב המחוז, לרבות צוותי הגוי"ז, יהיו תחת פיקודו. המטכ"ל מוסמך להאזין לרשתות המחוז ולהתערב בהן בהתאם לשיקוליו. צוות הגוי"ז הוא הסמכות המקצועית הבלעדית לגבי הקביעה האם מדובר בטיל קונוונציונלי או בחל"ך. אם האירוע נמשך זמן רב בלא שנשללה הימצאות חל"ך, ניתן להתיר הורדת מסכות תוך הישארות בחדרים האטומים – כדי להקל על האוכלוסייה. על המשטרה הצבאית לסייע למשטרת ישראל בסגירת אזור האירוע. יש לגייס רכבי גרר לגרירת כלי רכב פגועים מאזור הנפילה. יש לתחקר נפגעים עוד בהיותם בשטח, כדי להיוודע אם יש לחפש לכוידים. אגף כוח האדם (אכ"א), בתיאום עם מקרפ"ר, יסכם הקמת מרכז מידע לגבי נפגעים. יש להדגיש בפני הכוחות, כי סביר להניח שיעשה שימוש בחל"ך כאשר תיפתח הלחימה היבשתית בעיראק, ויש להפיק לקחים מהאירועים שהיו עד כה ולתרגל את הכוחות בהתאם לכך.³⁰

אשר לשליטת צה"ל: מלחמה זו יוחדה משאר מלחמות ישראל בכך שהייתה היחידה שלא התנהלה בחזית, אלא בעורף האזרחי; העורף היה לחזית. הודות לכך יכול היה צה"ל להפנות מפקדות של אוגדות סדירות לפיקוד על שני מחוזות העורף שטיפלו באופן אינטנסיבי באירועים – מחוזות דן וחיפה. עוזר ראש אג"ם העלה לראשונה את הרעיון בתחקיר של נפילת הטיל ברמת גן³¹ והוא קרם עור וגידים בתוך ימים ספורים.³²

השחרור מהמסכות ומהחדרים אטומים

הנהלים שגובשו תרמו לכך שבתוך דקות מעטות ניתן היה לשחרר את תושבי האזורים שבהם לא נפלו טילים מחבישת מסכות ומשהייה בחדרים אטומים. אשר לתושבי האזורים שבהם נפלו הטילים – כדי לשחררם היה צורך לוודא שלא מדובר בחומר לחימה כימי. לשם כך היו צריכים להגיע למקום צוותי הגילוי והזיהוי (גוי"ז). האירוע השני של נפילת טילים היה בבוקר שבת, 19 בינואר. בשעה 07:20 התקבלה במצפ"ה התרעה מ"עומק" על שיגורי טילים מעיראק לעבר ישראל. הרמטכ"ל הגיע לחמ"ל המצפ"ה בשעה 07:25, מייד אחריו הגיעו ראשי אג"ת ואמ"ן, ובשעה 07:27 הגיע שר הביטחון. בדיווחים הראשונים נמסר על נפילות טילים בגני התערוכה ובשכונת שפירא בתל אביב, ובתחנת דלק נחלת יהודה ליד ראשון לציון. הרמטכ"ל ביקש לבדוק האם היו נפילות טילים באזורים נוספים, במגמה לשחרר את תושבי האזורים שבהם לא נפלו טילים מוקדם ככל האפשר מחבישת מסכות אב"ך ומהסתגרות בחדרים אטומים. בשעה 07:40 הוא הורה לשחרר את תושבי הצפון והדרום – מאשקלון דרומה. בשעה 07:55 נודע שחוליות גוי"ז עם "סיגליות" הגיעו לכל המקומות ושללו הימצאות חומרים כימיים. בשעה 08:00 הוחלט על הסרת מסכות מגן ויציאה מהחדרים האטומים בכל הארץ.³³ כבר בעקבות אירוע זה קבע סגן הרמטכ"ל, כי ההתרעה תתבצע רק באמצעות המוקד שבפיקוד חיל האוויר וכי ההרגעה תיעשה בהדרגה ובמהירות – לפי אזורים. בשלב הראשון תצא הנחיה להסיר מסכות, ובשלב הבא – היתר לצאת מהחדרים האטומים. הציבור יונחה להשאיר את ערכות המגן בהישגי'ד גם כאשר אינו נמצא בחדר האטום.³⁴ באירוע הראשון פעלו חוליות גוי"ז מבלי להכיר את מבואות הערים ואת חד'הסטריות של חלק מהרחובות; לפיכך הגיעו למקומות הנפילה רק לאחר 40 דקות. הלקח נלמד, ובעקבות זאת הוחלט שחוליות גוי"ז יצטוו למשטרה; הודות לכך באירוע השלישי הם הגיעו למקום הנפילה במהירות, ובתוך ארבע דקות שללו הימצאות חל"ך.³⁵ עבודתם של צוותים אלה השתכללה בתוך זמן קצר; במקרים שבהם נפלו הטילים במקומות מיושבים הם הגיעו אליהם במהירות.³⁶

³⁰ לשכת הרמטכ"ל, **אירוע נפילת טיל מ-22 ינו' - סיכום תחקיר הרמטכ"ל**, 28 בינואר 1991.

³¹ שם.

³² מפי"ע, **עדכון פורום מטכ"ל, 28 בינואר 1991**, 4 במארכ 1991; **מחברת 2**, עמ' 38–41; **רשימות שליש הרמטכ"ל**.

³³ **רשימות נציגות המחלקה להיסטוריה במצפ"ה, מחברת 1**, עמ' 56–57.

³⁴ אגה"ב-היסטוריה – מדור סיקור צה"ל, **מצב העורף – נערך בלשכת סגן הרמטכ"ל ובראשותו בתאריך 19.1.91**, בשעה 16:30, 27 בינואר 1991.

³⁵ מפי"ע, **לקחי אירוע ה"סקאד" – 24 בינואר 1991**, 4 במארכ 1991; **מחברת 2**, עמ' 24–25.

³⁶ מפי"ע, **דיון מטכ"ל – הערכת מצב, 21 בינואר 1991**, 12 במארכ 1991; **מחברת 1**, עמ' 65–77; **מחברת 2**, עמ' 1–2; **רשימות שליש הרמטכ"ל**; לשכת הרמטכ"ל, **הערכת מצב – רמטכ"ל**, 25 בינואר 1991.

במצפ"ה עצמו היו לעיתים חילוקי דעות בשאלה אם להמתין עוד קמעא בשחרור;³⁷ בכל מקרה, פערי הזמנים בין מועד הנפילה למועד השחרור הלכו והצטמצמו.³⁸

חלוקת הארץ לאזורי התרעה

הרמטכ"ל לא היה שבע רצון מהעובדה שגם תושבי אזורים הרחוקים ממקום הנפילה של הטילים נאלצים להתמגן, לחבוש מסכות, להיכנס לחדרים האטומים ולשהות בהם עד הישמע צפירת ההרגעה. לאחר המטח השני הורה, כאמור, בתוך 20 דקות מההתרעה, לשחרר את תושבי צפון הארץ ודרומה, מאשקלון דרומה, מחבישת מסכות ומשהייה בחדרים האטומים. שומרון ביקש למצוא דרך שלפיה יהיה אפשר לעשות זאת באופן שיטתי; זמן קצר לאחר האירוע הורה לבדוק אפשרות לחלק את הארץ לאזורי התרעה.³⁹ אפשרות זו נבדקה, וב'28 בינואר אישר הרמטכ"ל את מפת האזורים שתשמש להודעות דובר צה"ל בעניין התנהגות האוכלוסייה: הסרת מסכות, יציאה מהחדרים האטומים ויציאה מהבתים. במפה נקבעו שישה אזורים: תל אביב, חיפה, ירושלים, האזור המרכזי, הצפון והדרום.⁴⁰

הפעלת "הגל השקט"

התברר שבמקומות שונים האזעקות ממערכת ההתרעה אינן נשמעות כלל, או נשמעות חלש. הדבר קריטי במיוחד בלילות, עת אנשים ישנים אינם שומעים את האזעקה. לפיכך הופעל, מ'28 בינואר, "הגל השקט": תחנת גלי צה"ל הפסיקה את שידוריה מדי לילה מחצות עד השעה 06:00; במקרה של שיגור טילים הושמעה בה אזעקה, כך שאנשים יכלו לכוון את מקלטי הרדיו לתחנה זו ולשמוע את האזעקה באמצעותם. כך התגברו על בעיית עוצמת האזעקה.⁴¹

מקלט או חדר אטום?

סוגיה נוספת, שעוררה סערה ציבורית, הייתה דילמת המקלט או החדר האטום. בעקבות בדיקות שעשה המרכז לניתוח מערכות באג"ת הוחלט, כאמור, עוד טרם פלישת עיראק לכוויית, להנחות את האוכלוסייה האזרחית להכין חדרים אטומים ולהסתגר בהם עם הישמע האזעקה.⁴² החדר האטום נועד לשמש מגן מפני חומרים לא-קונוונציונליים. משהתברר לאחר נפילת המטחים הראשונים, כי הטילים לא נשאו חומרים כאלה, צצו סימני שאלה באשר להיגיון שבהסתגרות בחדרים אטומים, הפגיעים יותר מהמקלטים לטילים קונוונציונליים.

בדיון שערך מייד לאחר נפילת המטח השני, בבוקר 19 בינואר, גרס שר הביטחון ארנס כי מאחר שאין מדובר בשלב זה בחל"ד, עדיף לרדת למקלטים בלי לחבוש מסכות. רח"ט המבצעים, תא"ל מאיר דגן, התנגד לכך בשל המחיר הכבד הכרוך באפשרות שיירו טילים נושאי חל"ד. הרמטכ"ל תמך בדעתו. השר העלה אפשרות להיכנס לחדר אטום בלא לחבוש מסכות, שכן החדר עצמו מקנה מיגון. המשתתפים בדיון התנגדו לכך, בטענה שהמיגון עלול להיפרץ מפגיעת הטיל, ואם הוא יישא חל"ד עלולה הפגיעה להיות חמורה.⁴³ נוכח סימני השאלה בחן הרמטכ"ל את הסוגיה בדיון שערך ביום השישי של המלחמה, 23 בינואר, עם עוזר ראש אג"ם תא"ל זאב לבנה ועם עוזר שר הביטחון לעורף אלוף יעקב לפידות. לבנה ציין כי אף שלו, אישית, לא היה ספק מה האפשרות העדיפה, ערך דיון כדי לבחון שוב את העניין. כרקע להחלטה הציג את הנתונים הרלוונטיים: במרחב דן אין לכ-30% מהאוכלוסייה מקלטים. כך למשל, אין מקלטים בשיכון שבו

³⁷ ראו למשל, רשימות נציגות מחלקת היסטוריה במצפ"ה במטח השישי ב'26 בינואר ובמטח השביעי ב'28 בינואר. בשני המקרים נטה הרמטכ"ל לשחרור מוקדם, ורח"ט המבצעים מאיר דגן ביקש להמתין עוד קמעא.

³⁸ ראו: נספח 1, לוח הזמנים מהתרעה עד הרגעה.

³⁹ לשכת הרמטכ"ל, הערכת מצב מצפ"ה – סיכום הרמטכ"ל, 19 בינואר, 08:10, 19 בינואר 1991; רשימות רמ"ח היסטוריה, עמ' 28; קלטות רמ"ח היסטוריה 1-3, עמ' 32-35.

⁴⁰ מחברת 2, עמ' 43.

⁴¹ שם, עמ' 20, 28; קלטת 8, עמ' 14-19; רשימות שליש הרמטכ"ל.

⁴² ראו עמ' ... לעיל.

⁴³ קלטות רמ"ח היסטוריה, קלטות 1-3 (להלן: קלטות 1-3), עמ' 36-46; מחברת 1, עמ' 28-30.

נפל הטיל בלילה האחרון. רוב המקלטים הם ציבוריים או בבתים משותפים, שכן מרבית האנשים גרים בבתים דירות. לפיכך, חלק גדול מהאוכלוסייה יאלץ לצאת מהבית כדי להגיע למקלט ציבורי, או לרדת כמה קומות כדי להגיע למקלט בבית המשותף. אם יוחלט להמליץ על כניסה למקלטים, הרי שנוכח ההתרעה הקצרה יימצאו אנשים רבים בעת נפילת טיל ברחוב או בחדר המדרגות, והם עלולים להיפגע שם. דבר זה, גודלם של המקלטים שאינו מאפשר לשהות בהם בנוחות, וההתרעה הקצרה – הביאו אותו להמליץ להשאיר על כנה את ההחלטה הקיימת: עדיף, במקרה ירי טיל, להסתגר בחדר אטום מאשר במקלט. שונה המצב בבתים פרטיים שבתוכם יש מקלטים; שם כדאי לישון במקלט.

לבנה ציין שזו, בין היתר, המלצת אג"ם-מנת"ם: לו יכלו כל אזרחי המדינה לישון במקלטים היה זה הפתרון המיטבי, אך המקלוט הציבורי והמקלוט בבתים המשותפים יוצרים בעיות רבות. נוסף לבעיות שצוינו לעיל עלול, למשל, להיווצר מצב שחלק מהדיירים ייכנסו למקלט ויסגרוהו, ואחרים יישארו בחוץ. דבר זה קרה לרמטכ"ל עצמו, בעת שירד בלילה הראשון לאג"ם-מבצעים, וסביר עוד יותר שיקרה בקרב האוכלוסייה האזרחית. להמלצה זו שותפים כל הגורמים שהשתתפו בדיון: מפקדת קצין החיל הראשי לעורף (מקחל"ר), מפקדת קצין ההנדסה הראשי (מקחנ"ר), אג"ם-מבצעים וכן חיל האוויר, שעשה גם מבחן של חקר ביצועים. לנתונים אלה יש להוסיף את האיום שבנפילת טילים נושאי חל"ך: עד כה נפלו רק טילים נושאי ראש נפץ קונוונציונלי, אך צפוי שיפלו גם טילים נושאי חל"ך.

לבנה המליץ להותיר בעינה את ההחלטה הקיימת ולהתייעץ עם דובר צה"ל לגבי הגורם שכדאי כי יסביר את הנימוקים לכך באמצעי התקשורת. במסגרת הסבר זה ניתן לרמוז שבעלי בתים פרטיים אשר המקלט משמש חדר בביתם, יכולים לאטום אותו וכך להשתמש בו בצורה המיטבית.

הרמטכ"ל סיכם כי ברגע שיפול טיל נושא חל"ך, יהיו נפגעים רבים אם אנשים ישתמשו במקלטים; לפיכך יש להותיר בעינה את ההנחיה להסתגר בחדרים האטומים. הוא הנחה את ראש לשכתו לבקש מארה"ב שתתירע לישראל על המועד שבו תתחיל את מתקפתה הקרקעית; שכן דבר זה עלול, כאמור, לדעתו, להביא את עיראק להשתמש בחל"ך.⁴⁴

בפגישה עם עורכי העיתונים ביום המחרת, 24 בינואר, הסביר הרמטכ"ל את הסיבות להעדפת החדר האטום על פני המקלט: השיקול העיקרי הוא הצורך להיות מוכנים למקרה הגרוע ביותר – חל"ך. הוא ציין את הסיבות שבהן נקב עוזר ראש אג"ם והוסיף: עצם השהייה בחדר האטום מהווה אמצעי מיגון מספיק, אך כדי לקדם פני סכנה אפשרית של קריסת איטומו בעקבות פיצוץ – עדיף גם לחבוש מסכה, לפחות בדקות הראשונות. יתרה מזו, מניתוח סטטיסטי של הנפגעים התברר שרוב הפגיעות היו בעלות אופי שאינו רלוונטי כלל למקום ההיפגעות – חרדה, התק לב או הזרקת שווא של אטרופין. לפיכך לא ניתן לטעון כלל שמדיניות שונה, כגון המלצה על כניסה למקלט במקום לחדר אטום, הייתה מקטינה את מספר הנפגעים.⁴⁵

ההסברים הללו ניתנו לציבור, אך ככל שהתמשכה המערכה והטילים שנפלו היו כולם קונוונציונליים, התברר בקרב סמני השאלה בעניין זה. תרמו לכך דברי קצין החיל הראשי לעורף, תא"ל אורי מנוס, שאמר בשידור כי השיקול העיקרי שאדם צריך לשקול בהתלבטות האם ללכת למקלט הוא השאלה האם אפשר להגיע אליו בתוך שתי דקות. בדיון נוסף שערך הרמטכ"ל ב-11 בפברואר הסכימו המתדיינים כי הניסיון להקנות לציבור כלל מורכב הוא שהיה בעוכריה של הנחיה זו. צה"ל, שחשש כי כאשר תיפתח המתקפה היבשתית של מדינות הקואליציה בעיראק יגדל הסיכוי שבשל תחושת המצוקה יחליט סדאם חוסיין לשגר

⁴⁴ הקלטות רמ"ח היסטוריה, קלטת 7, עמ' 46–49; מחברת 2, עמ' 17–18.

⁴⁵ מפי"ע, ועדת עורכים – 24 בינואר 1991, 15 במארס 1991; קלטת 8, עמ' 38–54; הקלטות רמ"ח היסטוריה, קלטת 9 (להלן: קלטת 9), עמ' 2.

טילים נושאי חימוש לא־קונוונציונלי לעבר ישראל, נותר בעמדתו שבמקרה של אזעקה יש להיכנס לחדר האטום, ובתוך כך, כמתואר לעיל, נקט צעדים לקיצור משך השהייה בו.⁴⁶

ההסברה

סוגיה זו הייתה כרוכה בסוגיה אחרת – מקומה של ההסברה. מלחמת המפרץ הראשונה הייתה המלחמה הראשונה בעידן רשתות הטלוויזיה שכתביה שידרו ישירות ממקום האירוע והראו תמונות מהמקום. כתבי רשת סיא־אן נפרסו בכל המקומות – עיראק, סעודיה, ישראל ועוד – ושידרו מהם ישירות. במלחמה זו כיהן כדובר צה"ל נחמן שי, שהיה איש רדיו וטלוויזיה; עם מינויו לתפקיד עוטר בדרגת תא"ל. במהלך המלחמה, שהה שי במצפ"ה והיה הצינור שבאמצעותו הועברו הנחיות המצפ"ה בעניינים שונים ובהם הסרת המסכות, היציאה מהחדרים האטומים, יציאה לעבודה וללימודים. בין היתר זכורה עצתו לשתות מים כדי להירגע. הוא עצמו הופיע ברדיו ובטלוויזיה ותרם רבות להרגעת האוכלוסייה האזרחית. בנוסף לו הופיעו בהם, מעת לעת, מפקדים בכירים, והרמטכ"ל נפגש במהלך המלחמה כמה פעמים עם עורכי העיתונים ועם כתבים צבאיים.

במסגרת מדיניות ההסברה עלתה, בין היתר, השאלה באיזו מידה נכון להראות באמצעי התקשורת את ממדי ההרס. מספר הנפגעים ישירות מפגיעות הטילים היה נמוך – במהלך המלחמה נהרגו שני אנשים מפגיעות ישירות – אולם חלק מהטילים גרמו נזקים כבדים למבנים. בימים הראשונים הוצגו בטלוויזיה ובעיתונות תמונות שהמחישו את ההרס. אולם נטען שהתמונות הללו, והכותרות שנלוו להן בעיתונות הכתובה, מגבירות את התבהלה בציבור; לפיכך ביקש הרמטכ"ל מנציגי העיתונות שלא להציג תמונות כאלו ולהימנע מכותרות העלולות לגרום תבהלה או להגבירה. כמון כן הורה למנוע שידורים ישירים ממקומות הנפילה ולהעביר דרך הצנזורה את החומר המיועד לשידור.⁴⁷ הצנזורה נדרשה גם משום שבימים הראשונים ניתן היה ללמוד על מקומות הנפילה מידיעות שפורסמו. כך למשל רואיין ראש עיריית רמת גן צבי בר אחרי נפילת הטילים הראשונים בעירו – דבר שהצביע ללא ספק בפני העיראקים על כך שהטילים נפלו בעיר זו.⁴⁸

פינוי ונדידה של אוכלוסייה אזרחית

צה"ל התכוון לאפשרות שבעקבות נפילת טיל נושא חל"ץ יהיה צורך לפנות אוכלוסייה מהאזור הקרוב למקום הנפילה; מאחר שלא נפלו טילים כאלה – הוא לא נדרש לכך. עם זאת התפתחה במהלך המלחמה תופעה של נדידת אוכלוסייה אזרחית: נוכח העובדה שבשבוע הראשון נפלו הטילים רק בגוש דן ובאזור חיפה, ולמעט המטח השני נורו כולם בלילות, התפתחה תופעה של שיירות ענק של תושבים שעזבו את גוש דן לעת ערב ושיירות דומות שחזרו אליה לקראת בוקר. בציבור ובקרב הפוליטיקאים היו שדיברו על אודותיה: חלקם גינו אותה (למשל, התבטאותו של ראש עיריית תל אביב שלמה להט [צי"ץ] שכינה אותם עריקים) וחלקם הצדיקוה. צה"ל לא נקט, בצדק, כל עמדה בסוגיה.⁴⁹

העוצר על הפלסטינים בשטחים

מחשש שהפלסטינים בשטחי יהודה ושומרון ורצועת עזה ינסו לסייע לעיראק, הוטל עליהם עוצר. לפני המלחמה ובמהלכה הם גילו הזדהות עם סדאם חוסיין, ומראה פלסטינים הרוקדים על הגגות למשמע נפילת טילים היה שכיח. למרות ההשלכות הכלכליות של העוצר הוחלט בימים הראשונים להמשיך בו. הונח כי

⁴⁶ הקלטות רמ"ח היסטוריה, קלטת 13, עמ' 103–105; הקלטות רמ"ח היסטוריה, קלטת 14 (להלן: קלטת 14), עמ' 18–45.
⁴⁷ מחברת 1, עמ' 22–23 (שיחה בין הרמטכ"ל לדובר צה"ל ב-18 בינואר בשעה 15:13); מפ"ע, דיון מטכ"ל – הערכת מצב, 21 בינואר 1991, 12 במארס 1991; מחברת 1, עמ' 65–77; מחברת 2, עמ' 1–2; רשימות שליש הרמטכ"ל; לשכת הרמטכ"ל, הערכת מצב – רמטכ"ל, 25 בינואר 1991; מפ"ע, ועדת עורכים – 24 בינואר 1991, 15 במארס 1991; קלטת 8, עמ' 38–54; קלטת 9, עמ' 2.

⁴⁸ רשימות רמ"ח היסטוריה, מחברת 1, עמ' 19–20; קלטת 8, עמ' 5–13; מפ"ע, פגישת הרמטכ"ל עם מפכ"ל המשטרה וגורמי משטרה, דו"צ וע' ר' אג"ם, 23 בינואר 1991, 5 במארס 1991.

⁴⁹ במקורות הרבים ששימשו את המחקר לא נמצא כל מידע על עמדת צה"ל בסוגיה זו.

לקראת סוף המלחמה, כאשר יהיה ברור גם לפלסטינים שהמלחמה תסתיים במפלתה של עיראק, יהיה ניתן לשקול הקלות בעוצר. במהלך המלחמה הוקל העוצר בהדרגה, אך לא הוסר כליל.⁵⁰ כבר ביום הרביעי המליץ מתאם הפעולות בשטחים, שמואל גורן, להתיר חזרה לעבודה של הפלסטינים תוך המשך העוצר, אך שר הביטחון דחה את ההמלצה.⁵¹ ב-3 בפברואר ערך הרמטכ"ל דיון בנושא אזור יהודה ושומרון (איו"ש). רוב המתדיינים צידדו בהקלות בעוצר. רב-אלוף שומרון קיבל את דעתם, לפיה לנוכח הבעיות הנובעות מהעוצר למשק הישראלי מזה ולתושבי השטחים מזה יש להתחיל בהקלות בעוצר ולפעול להסרתו בהדרגה. הוא קיבל את המלצת אלוף פיקוד המרכז, אלוף יצחק מרדכי, להסיר את העוצר בהדרגה – תחילה לכמה שעות ובהמשך לכל שעות היום. הוא סיכם שימליץ לשר הביטחון להתיר יציאה של פלסטינים תושבי איו"ש לעבודה, בהסעות מאורגנות ובשעות מוגבלות.⁵² שר הביטחון אישר להסיר את העוצר בהדרגה.⁵³ ביום המחרת אישר הרמטכ"ל את ההקלות המדורגות גם לאזח"ע (אזור חבל עזה) וקבע כי הפרת העוצר תביא להחזרתו ולהקשחתו, וכי אם הכול יתנהל היטב יהיה אפשר להוציא החל מהשבוע הבא עובדים מהאזור לישראל.⁵⁴ ב-11 בפברואר דווח לרמטכ"ל כי הותר ל-1,400 פועלים מאיו"ש לצאת לעבודה בישראל, אך רק 400 יצאו, וגם מאזח"ע יצאו 400 איש לעבודה. כמו כן נמסר לו כי בעקבות תחילת הסרת העוצר, עלה סף האירועים האלימים; בשל הפרות הסדר הוטל שוב עוצר ברפיח ובדיר אל-בלח.⁵⁵ בדיון המטכ"ל ביום המחרת כבר דיווח מתאם הפעולות בשטחים, אלוף דני רוטשילד, שהיה זה הדיון הראשון שבו השתתף בתפקידו זה, כי מספר היוצאים לעבודה מאזח"ע הגיע לכ-2,500 ומאיו"ש – לכ-3,000.⁵⁶

הפסקת עבודה והפסקת לימודים

הטילים שנפלו בישראל גרמו לבעיות במשק. כמה ימים טרם פרוץ המלחמה הופסקו הלימודים, ויום לפני פריצתה הופסקה גם העבודה – כל זאת בשל אותה הנחת "עבודה שסדאם חוסיין יחליט לירות טילי קרקע-קרקע לעבר ישראל. עם חלוף הזמן הוחלט על הקלות. לנוכח ההערכה שהטילים ימשיכו להיות מכוונים למרכזים עירוניים הוחלט, בתוך זמן קצר, להתיר לצאת לעבודה באזורים הכפריים. כך למשל קבע הרמטכ"ל בסיכום פורום מטכ"ל ב-19 בינואר אחר הצהריים, כי ימליץ לשר הביטחון לאשר יציאה לעבודה רק למגזר החקלאי, ולא למגזר התעשייתי – שרובו נמצא בערים.⁵⁷ בדיון באותו ערב אישר השר את המלצת הרמטכ"ל והוסיף עליה אישור יציאה לעבודה למפעלי תעשייה מדרום לאשדוד.⁵⁸ ביום המחרת הציג עוזר ראש אג"ם לרמטכ"ל שתי חלופות: האחת – חזרה לעבודה בכל הארץ פרט לגוש דן ואזור חיפה והקריות; האחרת – חזרה לעבודה של המגזר התעשייתי-יצרני. הרמטכ"ל החליט להמליץ לשר הביטחון על החלופה השנייה.⁵⁹ שר הביטחון אישר את ההמלצה והציע להתיר חזרה ללימודים בדרום הארץ, או בכל הארץ מלבד באזורי תל אביב וחיפה. הרמטכ"ל חשש מנפילת טילים נושאי חל"ך, אך לבסוף הסכים לאפשרות השנייה.⁶⁰

⁵⁰ דיונים בנושא העוצר נערכו במועדים הבאים: 21 בינואר (לשכת שר הביטחון, הערכת מצב – סיכום מיום 21 ינו' 91' שעה 20:30, 22 בינואר 1991); 28 בינואר (מפ"ע, עדכון פורום מטכ"ל, 28 בינואר 1991, 4 במארכ 1991); 3 בפברואר (מפ"ע, הערכת מצב איו"ש, 3 בפברואר 1991, 5 במארכ 1991); 4 בפברואר (מפ"ע, יש"ע – 4 בפברואר 1991, 5 במארכ 1991); 7 בפברואר (מחברת 2, עמ' 92–93; רשימות שליש הרמטכ"ל); 12 בפברואר (מחברת 2, עמ' 115–117); רשימות שליש הרמטכ"ל וב-24 בפברואר (הערכת מצב רמטכ"ל – 24 בפברואר 1991 – סיכום הרמטכ"ל, 24 בפברואר 1991).

⁵¹ לשכת שר הביטחון, הערכת מצב – סיכום מיום 21 בינו' 91' שעה 20:30, 22 בינואר 1991; הקלטות רמ"ח היסטוריה, קלטת 10 (להלן: קלטת 10), עמ' 14–26; מחברת 2, עמ' 4–3.

⁵² מפ"ע, הערכת מצב איו"ש, 3 בפברואר 1991, 5 במארכ 1991; רשימות שליש הרמטכ"ל; מחברת 2, עמ' 66–68.

⁵³ שם, עמ' 68.

⁵⁴ מפ"ע, יש"ע – 4 בפברואר 1991, 5 במארכ 1991; רשימות שליש הרמטכ"ל; רשימות רמ"ח היסטוריה, מחברת 3, עמ' 72–74.

⁵⁵ מחברת 2, עמ' 103–105; קלטת 14, עמ' 18–45.

⁵⁶ מפ"ע, דיון מטכ"ל – 12 בפברואר 1991, 7 במארכ 1991.

⁵⁷ מפ"ע, עדכון פורום מטכ"ל, 19 בינואר 1991, 4 בפברואר 1991; מחברת 1, עמ' 41–42.

⁵⁸ שם, עמ' 44–45; קלטות 1–3, עמ' 178–184.

⁵⁹ לשכת הרמטכ"ל, המלצה לפעילות האוכלוסייה האזרחית, 20 בינואר 1991.

⁶⁰ מחברת 1, עמ' 63–64.

בעקבות זאת הנחה את דובר צה"ל להודיע לציבור על היתר יציאה לעבודה בכל הארץ מלבד אזורי תל אביב וחיפה, ועל היתר לימודים לתלמידים מכיתה ז' ומעלה מאשדוד דרומה.⁶¹ הפסקת הלימודים גרמה, בין היתר, לכך שהורים נאלצו להישאר בבית עם ילדיהם, וכך נוצר מצב שגם באזורים שהותרה יציאה לעבודה היו הורים שלא יכלו לעשות זאת. במהלך המלחמה הוחלט על חזרה הדרגתית ללימודים, כאשר הראשונים היו תלמידי הכיתות הגבוהות – בהנחה שיתנהגו כראוי בעת אזעקה.⁶² בדיון הבא, שערך הרמטכ"ל ביום המחרת, 21 בינואר, עם עוזר ראש אג"ס ורח"טי המבצעים והמחקר, הציג לבנה שתי חלופות: האחת – הפעלה מלאה של המשק ולימודים בכל הארץ מכיתות ז' ומעלה; האחרת – הפעלת מלאה של המשק ולימודים בכל הארץ פרט לאזורי תל אביב וחיפה.⁶³ עוזר ראש אג"ס הציג את החלופות בהמשך היום לשר הביטחון, הרמטכ"ל המליץ על החלופה הראשונה אולם שר הביטחון החליט להתיר חזרה מלאה לעבודה, אך לא ללימודים.⁶⁴

המשק סבל מתופעה נוספת: כתוצאה מהעוצר שהוטל על הפלסטינים בשטחים, לא יכלו עובדים פלסטינים להגיע למקומות העבודה שלהם בישראל. ענף שסבל מכך במיוחד היה החקלאות, ונשקלה אפשרות לסייע לחקלאים על ידי הפניית חיילים וגדנ"עים לסיוע בתחומים שונים כגון קטיף.⁶⁵

הטלת משטר הג"א

הסוגיות הכלכליות הללו היו קשורות, בין היתר, בדילמה האם להטיל משטר הג"א או להימנע מכך. כמה ימים טרם פרוץ המלחמה, ב־14 בינואר 1991, דן עוזר ראש אג"ס בעניין עם המנהלים הכלליים של כמה משרדי ממשלה, ובהם משרדי הפנים, החינוך, הבריאות, המשטרה, העבודה והרווחה והאנרגיה והתשתית. מחד גיסא, עמד השיקול שהאיומים המושמעים מצד עיראק כוללים שימוש בנשק לאקונווונציונלי העלול לגרום נפגעים רבים – שיקול המוביל לצורך להכריז על משטר הג"א; מול שיקול זה עמדו שיקולים כלכליים וחברתיים, שבשלהם רצוי להימנע מכך. לבנה קבע כי לאור המידע שהיה באותה עת לא מומלץ להכריז על משטר הג"א, אך אם יתקבל מידע ממשי על לחימה במפרץ – יש להכריז על כך, ובכלל זה על הפסקת לימודים, ולהשבית את המשק השבתת מגן.⁶⁶ הנושא נדון בדיון הערכת מצב שערך סגן הרמטכ"ל חמש שעות לאחר נפילת הטיילים הראשונים – ב־18 בינואר בשעה 07:00; בסיכום הדיון הטיל ברק על לבנה לבחון את הנושא.⁶⁷ כעבור כשעה הומלץ לרמטכ"ל להטיל משטר הג"א אך הוא החליט להימנע מכך, כדי לא להכניס את הציבור ללחץ.⁶⁸ ההימנעות מהטלת משטר הג"א חסכה למדינה הוצאות רבות, אולם יצרה בעיות. כך למשל, לנוכח זאת, לא נקבעה אחריות לפינוי חומרים מסוכנים. המפעלים שאחסנו חומרים אלה פעלו על סמך הבנות רופפות, שהלכו והתערערו. עניינה של מערכת הביטחון – להפחית במלאים של החומרים המסוכנים – התנגש עם עניינם של המפעלים להחזיק מלאים גדולים ככל האפשר.⁶⁹

המענה ההתקפי – האם להגיב על נפילות הטיילים בפעולות התקפיות בעיראק?

⁶¹ שם, עמ' 65; הקלטות רמ"ח היסטוריה, קלטת 4, עמ' 88–96.
⁶² לדוגמה: הרמטכ"ל, הערכת מצב מצפ"ה – סיכום הרמטכ"ל, 19 בינואר, 08:10, 19 בינואר 1991; מחברת 1, עמ' 40; מפ"ע, עדכון פורום מטכ"ל, 19 בינואר 1991, 4 בפברואר 1991; קלטות 1–3, עמ' 164–167; מפ"ע, דיון מטכ"ל – הערכת מצב, 21 בינואר 1991, 12 במארס 1991; מפ"ע, עדכון פורום מטכ"ל, 28 בינואר 1991, 4 במארס 1991; הקלטות רמ"ח היסטוריה, קלטת 12, עמ' 92–93; רשימות שליש הרמטכ"ל; מפ"ע, דיון מטכ"ל – 18 בפברואר 1991, 3 במארס 1991.
⁶³ לשכת סגן הרמטכ"ל, המלצה לפעילות האוכלוסיה האזרחית, 21 בינואר 1991.
⁶⁴ לשכת שר הביטחון, הערכת מצב – סיכום מיום 21 בינו' 91' שעה 20:30, 22 בינואר 1991; קלטת 10, עמ' 14–26; מחברת 2, עמ' 3–4.
⁶⁵ מפ"ע, עדכון פורום מטכ"ל, 28 בינואר 1991, 4 במארס 1991; מחברת 2, עמ' 38–41, 118–119; הקלטות רמ"ח היסטוריה, קלטת 15, עמ' 11–19; רשימות שליש הרמטכ"ל.
⁶⁶ לשכת סגן הרמטכ"ל, מעבר למשטר הג"א, 14 בינואר 1991.
⁶⁷ מפ"ע, הערכת מצב סגן הרמטכ"ל – 18 בינואר 1991, 17 במארס 1991.
⁶⁸ מחברת 1, עמ' 15–19.
⁶⁹ מפ"ע, עדכון פורום מטכ"ל, 28 בינואר 1991, 4 במארס 1991; מחברת 2, עמ' 38–41; רשימות שליש הרמטכ"ל.

העובדה שישראל הותקפה העלתה, כצפוי, את סוגיית המענה ההתקפי. השאלות אם עליה להגיב, באילו תנאים וכיצד, נדונו, כאמור, במשחק המלחמה שערך המטכ"ל באוגוסט 1990, ועם התממש האיום הם עמדו לדיון מחדש.

במוקד הדילמה עמדו, כפי שנצפה באותו משחק מלחמה, הסכנה שישראל עלולה לפגוע בלכידות הקואליציה שנלחמה בסדאם חוסיין, מזה, מול החשש מאובדן ההרתעה של ישראל אם תימנע מלהגיב והתמשכות הירי, מזה. דילמה זו לוותה בסוגיות מדיניות וצבאיות, שאף הן נותחו באותו משחק מלחמה. אחת הדילמות החשובות נגעה להבחנה בין מה שהגדיר הרמטכ"ל "דחוף" לבין מה שהגדיר "חשוב": לגישתו, דחוף אמנם להפסיק את ירי הטיילים לישראל, אך הדבר החשוב ביותר לישראל הוא חיסולו של האיום הטמון במשטרו של סדאם חוסיין, בשאיפותיו, בכוונותיו וביכולות – הקונוונציונליות והלא-קונוונציונליות – שבידיו. חשוב לתת בידי ארה"ב ומדינות הקואליציה את הזמן הדרוש לחיסולו של האיום. תגובה של ישראל עלולה לפורר את הקואליציה ובכך לפגוע בהשגת המטרה.⁷⁰ גישה זו עמדה מול הגישה שהדגישה את הצורך להגיב כדי לשמר את ההרתעה.

עם נפילת הטיילים הראשונים החל צה"ל להתכונן לפעול בתוך זמן קצר (עוד באותו יום) בעיראק, וההנהגה המדינית החלה במגעים עם ארה"ב למען תאפשר פעולות אלו. בשבוע שקדם למלחמה שוחח שר הביטחון בעניין זה כמה פעמים עם מזכיר ההגנה האמריקאי ריצ'רד צייני, ועם פרוץ המלחמה שוחחו אנשי צה"ל בעניין עם נציגים אמריקאיים שהגיעו ארצה.⁷¹

שר הביטחון משה ארנס צידד בפעולה של צה"ל בעיראק, וניסה לדחוף אליה בדיונים בלשכתו ועם ראש הממשלה, הוא שוחח בעניין כמה פעמים עם עמיתו האמריקאי ואף טס לווינגטון כדי לשכנע את הצמרת האמריקנית לאפשר זאת, אך מאמציו עלו בתוהו.⁷²

ראש הממשלה יצחק שמיר ייחס, כמו הרמטכ"ל, חשיבות ראשונה במעלה למה שהגדיר שומרון "חשוב". כך למשל, בצהרי 19 בינואר התכנס הקבינט המדיני-ביטחוני, ומערכת הביטחון הציגה בפניו את תוכניותיה לפעולות צה"ל בעיראק. שמיר גרס שאסור לישראל בשום אופן להגיב באותו שלב על ירי הטיילים וסיכם שתגיב בסוף המלחמה, אך לא באותה עת. היה זה סיכום אישי שלו; לא נערכה הצבעה עליו, אך גם לא הובעה התנגדות לכך. סוכם לתת עוד זמן לארה"ב לפתור את הבעיה. אם תצליח לעשות זאת בתוך זמן קצר – מה טוב, ולא – תצטרך ישראל לפעול במערב עיראק.⁷³

בדיון המטכ"ל ב-19 בינואר נשמעו דעות לכאן ולכאן. כך למשל, מול עמדת ראש מטה (רמ"ט) חיל האוויר תא"ל גיורא רום, שטען כי פעולת ישראל בעיראק תהיה משולה לשפיכת דלי לבריכה, טען ראש אכ"א אלוף רן גורן – גם הוא איש חיל האוויר לשעבר – כי יש לפעול משום שהאמריקאים לא הצליחו לסכל את שיגורי הרקטות לעבר ישראל – שיטות חיל האוויר של ישראל טובות מאלו של חיל האוויר האמריקאי; זאת ועוד, אסור לשחוק את ההרתעה ולפגוע באמינותה של מערכת הביטחון.⁷⁴

⁷⁰ למשל: מפי"ע, **דיון מטכ"ל – הערכת מצב, 21 בינואר 1991**, 12 במארכס 1991; **מחברת 1**, עמ' 65–77; **מחברת 2**, עמ' 1–2; **רשימות שליש הרמטכ"ל**; לשכת הרמטכ"ל, **הערכת מצב – רמטכ"ל**, 25 בינואר 1991.

⁷¹ שר הביטחון – יועץ לשר הביטחון, **שיחת שהב"ט עם מזכיר ההגנה**, 11 בינואר 1991; לשכת שר הביטחון – יועץ לשר הביטחון, **שיחת ארנס-צייני**, 15.1.91 15:50; 14.1.91 15:50; לשכת שר הביטחון – יועץ לשר הביטחון, **שיחת שהב"ט עם מזכיר ההגנה של ארצות הברית**, 16.1.91 16:02; 16 בינואר 1991; לשכת שר הביטחון – יועץ לשר הביטחון, **שיחת שהב"ט עם מזכיר ההגנה**, 17.1.91 05:05; 17 בינואר 1991; לשכת שר הביטחון, **שיחות במערכת "עומק"**, 17 בינואר 1991; לשכת שר הביטחון, **שיחת שר הביטחון – וולפוביץ**, 18 בינואר 1991; משרד הביטחון, **שיחת עברי-וולפוביץ**, 18 ינו' 91 14:00; 18 בינואר 1991; **אג"ת, שיחת ר' אג"ת – אדמירל ראק ב"עומק"**, 18 בינואר 1991; אמ"ן-קש"ח – לשכת הרמ"ח, **שיחת ס' הרמטכ"ל עם אדמירל ראק – עיקרי דברים (עדכני ל-18 ינו' 2310)**, 19 בינואר 1991.

⁷² ראו למשל: ארנס, **מלחמה ושלוש במזרח התיכון**, עמ' 204, 211–216, 226, 229–230; אג"ת, **שיחת שהב"ט – מזכיר ההגנה ב"עומק"**, 9 בפברואר 1991; לשכת שר הביטחון, **פגישת ארנס-צייני (ווינגטון 11.2.91 – 16:35)**, 13 בפברואר 1991; לשכת שר הביטחון, **שיחת שר הביטחון – מזכיר ההגנה**, 25 בפברואר 1991.

⁷³ **מחברת 1**, עמ' 40.

⁷⁴ מפי"ע, **עדכון פורום מטכ"ל, 19 בינואר 1991**, 4 בפברואר 1991; **מחברת 1**, עמ' 41–42.

לאורך כל המלחמה דבק הרמטכ"ל בעמדה שהציג גם טרם פתיחתה: על ישראל להבליג על הפגיעות בה – לא בשל התנגדות ארה"ב למעורבותה הפעילה, אלא משום שהמשך המערכה משרת את האינטרסים שלה לטווח ארוך. כל עוד היא יכולה להרשות לעצמה להבליג, יש להמשיך בכך כדי לאפשר לקואליציה לגמד את יכולותיה של עיראק. עם זאת, אם יהיו פגיעות קשות בה, או ייעשה נגדה שימוש בנשק כימי – יהיה צורך לשקול עמדה זו מחדש.⁷⁵

בבוקר 23 בינואר הוצגה לראש הממשלה תוכנית מבצעית שסוכמה אצל שר הביטחון. שמיר סיפר בישיבה כי הנשיא בוש טילפן אליו מוקדם יותר והפציר בו שישראל לא תתערב. "כאשר אמרתי לו כי, בכל מקרה, תנאי מזג האוויר לא יאפשרו לנו לבצע את הפעולה בימים הקרובים, דומה כי הוקל לו", כתב ארנס בספרו.⁷⁶ מייד לאחר מכן התכנס הקבינט, וצה"ל הציג לו את התוכנית המבצעית. ראש הממשלה מסר על בקשתו של הנשיא בוש מאותו בוקר, שישראל תימנע מלעשות את הדבר שסדאם חוסיין רוצה כי תעשה – להתערב במלחמה. נוסף לפנייה בעליפה קיבל שמיר איגרת, שתוכנה היה גם הוא ברוח זו. עיקרה: בקשה שישראל תתאפק, כדי לא לשחק לידי של שליט עיראק, הרוצה לצייר את המלחמה כמלחמה בין הערבים לבין ישראל, ובכך לפגוע בקואליציה הבינלאומית הפועלת נגד עיראק. בין היתר נכתב באיגרת שראשי צבא ארה"ב בדקו את תוכניתה של ישראל, מצאוה "מלאת תעוזה והעזה", אך נראה כי היא לא תביא לשיפור של ממש לעומת הפעולות שארה"ב כבר עושה. הגישה הטובה ביותר היא המשך התקפות האוויר של בעלות הברית והגנה באמצעות טילי פטריוט. המשבר, נכתב בסיום המכתב, מביא עימו לא רק סכנה, אלא גם הזדמנויות, וכדי להגשימן נדרשת מנהיגות ומדינאות הכוללת עמידה איתנה חרף ההתגרריות.

ראש הממשלה סיכם את הדיון בקבינט באומרו שארה"ב היא גורם מדיני וצבאי חשוב ביותר; יש חשיבות עליונה לכך שתסייע לישראל. על ישראל להביא בחשבון, בכל צעד שהיא עושה, את עמדתה של וושינגטון. זאת ועוד, ממילא אין צורך לקבל עוד באותו יום החלטה בעניין הפעולה במערב עיראק. שמיר סיכם כי יש אישור להמשיך בתכנון המבצע כפי שהוצג על ידי הרמטכ"ל, וכן יש אישור לחפש תוכניות נוספות, אך אין אישור, בשלב זה, להוציאן לפועל.⁷⁷

ב־28 בינואר אחר הצהריים נערכה ישיבת הקבינט, שבה השתתף גם הרמטכ"ל. בישיבה זו תבע השר אריאל שרון פעולה ישראלית מיידית. הוא הזהיר מפני התקפה כימית, ואמר שאסור לבזבז אף רגע. "במוקדם או במאוחר נצטרך לפעול", אמר, "השאלה היא רק באיזה מחיר, ואחרי איזה אסון". שר הביטחון המליץ שלא לקבל החלטה באותו יום וראש הממשלה נעל את הישיבה בלא לקבל החלטה.⁷⁸

אחרי פתיחת המהלך הקרקעי של בעלות הברית קיווה השר ארנס שיתאפשר לישראל לפעול בעיראק. כך למשל, בדיון בראשות השר ב־24 בפברואר טען הרמטכ"ל כי עם פתיחת המערכה הקרקעית גברה הסכנה שעיראק תשתמש בחל"ץ ופחתה הסכנה שפעולת צה"ל תביא להפסקת המלחמה ולכן יש לקצר את הכוננות לפעולה בעיראק. שר הביטחון הסכים עימו, אך טען לעומתו כי עצם העובדה שישראל הותקפה מחייב תגובה ואין להמתין לעליית מדרגה. השיקול העיקרי לבחירת הנתיבים שבהם יטוּסוּ מטוסי צה"ל בדרכם לתקיפה צריך להיות האם טיסה בנתיבים אלה עלולה לגרום למלחמה כוללת. לפיכך על אמ"ן לעשות הערכת מצב רצופה כדי למצוא את המועד שבו חוסיין מלך ירדן יגיע למסקנה שגורלו של סדאם חוסיין נחרץ, ולכן לא ימנע טיסה של מטוסי צה"ל בשמי ירדן.⁷⁹ ב־26 בפברואר הוא אישר תוכנית שהציג לו צה"ל לגיחה בירדן, אך משהתקשר לראש הממשלה להשיג את אישורו טען שמיר כי אין כל סיבה לעשות גיחה זו, שכן המלחמה

⁷⁵ מפ"ע, דיון מטכ"ל – 18 בפברואר 1991, 3 במארכס 1991; מחברת 2, עמ' 130.

⁷⁶ ארנס, מלחמה ושלום במזרח התיכון, עמ' 205.

⁷⁷ שם, עמ' 206–208.

⁷⁸ שם, עמ' 212.

⁷⁹ לשכת שר הביטחון, הערכת מצב מטה שר, 24.1.1991 (מתוך מחקרה של ד"ר שלומית קרן).

עומדת בפני סיום ואין כל הצדקה ליטול סיכונים. בבוקר המחרת ניסה שר הביטחון לשכנע את ראש הממשלה לאשר את הגיחה, ולאחר שהבטיח שהסכנה שירדן תנסה ליירט את המטוס היא מזערית – אישר שמיר לעשותה; אלא שאי אפשר היה להוציאה לפועל בשל תנאי מזג האוויר.⁸⁰

בשל עמדתו של ראש הממשלה נמנעה בסופו של דבר ישראל מלהגיב על הפגיעות בה. למרות זאת לא פסק צה"ל, עד היום האחרון למלחמה, מלתכנן מהלכים שונים במערב עיראק.⁸¹ ככל שעבר הזמן התחוויר לקברניטי ישראל כי ארה"ב נחושה בדעתה למנוע ממנה לפעול בעיראק. מדיניות זו, של כפיית הבלגה על ישראל, הייתה כרוכה במחיר: בתחילה הסתייגה ארה"ב משיתוף פעולה מבצעי עם ישראל – גם בתכנון ובהתייעצויות – אך משהתברר כי אינה מצליחה להפסיק את ירי הטילים על ישראל בכוחות עצמה, הלכה והידקה את שיתוף הפעולה: הנציגים ששלחה לישראל נפגשו מדי יום עם צוותים ישראלים בראשות רמ"ט חיל האוויר רום; חלק מהנתונים הנוגעים לפעילות הכוחות האמריקניים בעיראק, ובעיקר באזורים שמהם שוגרו הטילים לעבר ישראל (תחילה באזור H-2-H-3 ולאחר מכן באזור אלקאים שבמערב עיראק) הועברו לצוותים הישראלים, והאמריקאים השתמשו בעצות שקיבלו מהם כדי לייעל את ציד הטילים.⁸²

קבלת טילי פטריוט ותפעולם

חלק מה"מחיר" ששילמה ארה"ב בעבור הבלגת ישראל היה החשת אספקתם של טילי פטריוט. ישראל ביקשה לקבל את הטילים כשנה ומחצה טרם תחילת המלחמה, ובספטמבר 1990 הבטיח הנשיא בוש לספקם. אז הוחל בתוכנית אימונים ובהכשרת צוותים, אלא שעם נפילת הטילים בישראל התברר שיש צורך לקבל את טילי הפטריוט מהר משתוכנן; בשיחתו עם מזכיר המדינה יומיים טרם פרוץ המלחמה העלה שר הביטחון עניין זה. הוא ציין כי הדרכת אנשי צה"ל המשתלמים בארה"ב בהפעלת הטילים תסתיים בפברואר, והם יזדקקו למדריכים אמריקאים שיסייעו להם להרכיב את המערכת. צייני אמר כי הוא מבין שישראל אינה רוצה שצוותים זרים יפעילו את המערכת והבטיח לטפל בעצמו בהאצת אספקתה.⁸³ ב־19 בינואר הגיעו ארצה שתי סוללות, על מפעיליהן; אחת הוצבה בתל אביב והאחרת – בחיפה. יחד איתן הגיעו מפעילים אמריקאים, והצוותים הישראלים שהיו בהכשרה בארה"ב חזרו ארצה והמשיכו בהכשרתם תוך כדי עבודה משותפת עם הצוותים האמריקאיים. בהמשך הגיעו סוללות נוספות. עד מהרה התברר כי הפעלת טילי הפטריוט כרוכה בבעיות. במקורם הם נועדו ליירט מטוסים, אך התברר כי בהפעלה אוטומטית הם ננעלים על עצמים המזוהים כטסים במהירות מסוימת, וכאשר טיל הסקאד מתפרק הם רודפים אחרי חלקיו. כך למשל, בעת ירי המטח השישי ב־25 בינואר, שבו היו שמונה טילי סקאד, נורו לעברם 28 טילי פטריוט, אולם רק ראש קרבי אחד מאלה ששוגרו לעבר תל אביב הושמד, ומאלה ששוגרו לעבר חיפה לא הושמד אף אחד. עוד התברר שחלק מטיילי הפטריוט נורו מחוץ למעטפת ההעסקה וחלק נורו למטרות שווא; שלושה טילי פטריוט פגעו בקרקע, ואף גרמו להרס בתים.⁸⁴ נוכח זאת עברו הצוותים לירי חצי אוטומטי או אף ידני, והוגדר רום שמתחתיו לא יופעלו הטילים.

תהליך קבלת ההחלטות

ההחלטות בסוגיות השונות שפורטו לעיל התקבלו בפורומים שונים, חלקן בדרג ראש הממשלה, חלקן בדרג שר הביטחון וחלקן בדרג הרמטכ"ל. בחינת ההחלטות מעלה את הממצאים הבאים:

⁸⁰ ארנס, מלחמה ושלוש במזרח התיכון, עמ' 229–230.

⁸¹ במהלך המלחמה נדונו תוכניות שונות ברמות של סגן הרמטכ"ל, הרמטכ"ל ושר הביטחון, וחלקן גם ברמת ראש הממשלה. מועדי הדיונים: 18–25 בינואר (ביומיים הראשונים נערכו שלושה–ארבעה דיונים מדי יום); 28, 29, 31 בינואר; 1, 4, 5, 8, 10, 13, 17, 18, 20, 22, 24–27 בפברואר 1991.

⁸² ניתן למצוא את פרטי שיתוף הפעולה בדוחות היומיים שהוציאה לשכתו של רום בעניין, המובאים בספרי "טילים על ישראל" ובדף של המחלקה להיסטוריה באתר צה"ל.

⁸³ לשכת שר הביטחון – יועץ לשר הביטחון, שיחת ארנס-צייני, 15:50, 14.1.91, 15 בינואר 1991.

⁸⁴ מחברת 2, עמ' 33; רשימות נציגות מחלקת היסטוריה במצפ"ה; אג"ת, שיחת ר' אג"ת עם ג'נרל מקארתי לאחר ירי הטק"ק ב־25 ינו', 26 בינואר 1991.

שתי סוגיות הוכרעו על ידי ראש הממשלה – פעילות צה"ל בעיראק והחזרת המשק לעבודה. הסוגיה הראשונה נדונה בפורומים השונים במדרג: בפורומים בחיל האוויר, במפקדת המשמ"ם (המפקדה למשימות מיוחדות), בפורומים בראשות סגן הרמטכ"ל, הרמטכ"ל, שר הביטחון וראש הממשלה. בפורומים הנמוכים נדונו פרטי התוכניות. חלקן הועלו לדיונים בראשות סגן הרמטכ"ל, וכולן הועלו לדיונים בראשות הרמטכ"ל. טרם המלחמה נדונה כמה פעמים, ובתוך זה במשחקי מלחמה, השאלה אם על צה"ל לפעול בעיראק, תוך בחינת המשמעות השונות של פעולה כזאת, למן המשמעות המדינית, ובהן הצורך להגיב כדי לשמור על ההרתעה או כדי לפעול להפסקת ירי הטילים על ישראל או לצמצומו, הצורך בהסכמת וושינגטון לפעולה כזאת וצורכי התיאום עימה. בפורומים בראשות הרמטכ"ל הוצגו התוכניות השונות; הרמטכ"ל הנחה אלו מהן לפתח וכיצד. אלו שנראו בעיניו מתאימות הועלו להצגה אצל שר הביטחון.

סיכום

מערכת הביטחון התכוננה, במרוצת חמשת החודשים שמפלישת עיראק לכוויית ועד לתחילת המלחמה, לאפשרות שטילי קרקע-קרקע יִירו על ישראל. ההערכות והתגובות למצבים הצפויים חודדו, בין היתר, במשחק מלחמה שנערך כשלושה שבועות לאחר הפלישה. ניתנה הדעת לכמה מצבים אפשריים, ובהם ירי טילים קונוונציונליים ולא-קונוונציונליים. בסופו של דבר נורו רק טילים קונוונציונליים; אלא שירי הטילים מעיראק לא היה אירוע חד-פעמי, הוא חזר על עצמו 18 פעמים.⁸⁵ במשחק המלחמה ובדיונים טרם המלחמה נשקלו שיקולים בעד פעולת תגובה של צה"ל בעיראק ונגדה הועלו שיקולים שונים באשר לעיתוי התגובה, מגמותיה ודמותה. מול החשש לפגיעה בהרתעת ישראל במקרה שתימנע מלהגיב, והעובדה שפעילותם של כוחות ארה"ב בעיראק לא שמה קץ לירי הטילים לעברה, עמד החשש שבמקרה שתפעל עלול הדבר לפגוע בלכידות הקואליציה שניצבה מול עיראק וביכולתה להשיג את מטרת חיסולו של האיום המגולם בשלטונו של סדאם חוסיין. בין היתר נדונו השאלות האם העובדה שארה"ב מעדיפה שישראל תימנע מלפעול עלולה להפוך בעיניה את ישראל מנכס לנטל, והאם העובדה שמדינות ערביות, ובהן סעודיה, מצרים וסוריה, נכללות בקואליציה שבראשות ארה"ב, בעוד ישראל ממודרת ממנה, עלולה לפגוע בסדר הקדימות של האמריקאים אחרי המלחמה. בסיכום משחק המלחמה נקבע כי במקרה שלא יהיו נפגעים רבים בנפש, אֵל לה לישראל להיחפז בתגובתה – עדיף לדחותה כדי להימנע מפגיעה הקואליציה; עם זאת הונח כי בסופו של דבר תבוא התגובה – בשלב שבו כבר לא תהיה חשיבות כה רבה ללכידות הקואליציה. נראה שאיש בצמרת הביטחונית של ישראל לא ציפה שירי הטילים יימשך זמן כה רב בלא תגובה התקפית. סירובה החד-משמעי של ארה"ב ליצור את התנאים לפעולה כזאת מנע אפשרות של תגובה; מיעוט הנפגעים, ובייחוד ההרוגים (שניים מפגיעות ישירות של הטילים),⁸⁶ סייע להחלטה להימנע מכך, ונראה שצירוף שני הגורמים הללו עמד בבסיס גישתו של ראש הממשלה יצחק שמיר שלא להגיב. כאמור, נראה שהימנעותה של ישראל מלפעול בעיראק לא פגעה, כפי שהיו שחששו, בהרתעתה. אשר לשאלה מה הייתה יכולה לתרום פעילות כזאת – גם אם הייתה עשויה להביא להפחתת ירי הטילים, דבר שאינו ודאי כלל, הרי שהייתה אך בבחינת תוספת דלי מים למי הים, מה גם שהייתה עלולה להיות כרוכה בהסתבכויות של כוחות צה"ל.

בדיעבד ניתן לומר, כי במהלך המלחמה ייתכן שישראל הייתה במידה מסוימת לנטל על ארה"ב בבקשותיה החוזרות ונשנות לאפשר לה לפעול בעיראק; דבר זה, יחד עם התמשכות הירי לעברה, הביאו את האמריקאים להפנות חלק גדול יותר משהתכוונו מראש ממטוסייה לפעולות באזורים שמהם שוגרו טילי קרקע-קרקע לישראל, תוך שצוותים ישראלים אשר פעלו בשיתוף פעולה עם צוותים אמריקאיים שהגיעו

⁸⁵ ראו נספח 1 למאמר זה, "נפילות הטילים לפי ימים ואזורים".

⁸⁶ ראו נספח 2 למאמר זה, "הנפגעים (ישירות מהטילים)".

ארצה, סייעו לשפר את פעולותיהם. אם אכן הייתה ישראל לנטל, הרי שהדבר היה תחום לפרק הזמן של המלחמה ולא השפיע על סדר העדיפות שלה באשר למדינות האזור לאחריה. הייתה ארה"ב מודעת לכך שהמדינה הדמוקרטית היחידה באזור, ישראל, היא זאת שעליה ניתן לסמוך יותר מאשר על המדינות האחרות. זאת ועוד, נראה כי דווקא הימנעות ישראל מלפעול מתוך התחשבות בצורכי הקואליציה, הגדילה את מעמדה בעיני האמריקאים כנכס.

למרות ההכנות הממושכות טרם המלחמה, יצר מטח הטילים הראשון כמה בעיות שלא נצפו. בעקבותיו נאלצו תושבי ישראל להישאר ספונים בחדרים האטומים זמן ממושך. מטח זה גבה בעקיפין קורבנות בנפש, כתוצאה מהבנה לקויה של ההוראות ואולי גם בשל חרדות. הליקויים באשר למשך ההתרעה, לאיכון מקומות הנפילה של הטילים, למהירות ההגעה של הצוותים השונים למקום ולשליטה על אירועים אלו תוקנו בתוך זמן קצר. התיקונים באו לידי ביטוי כבר במטחים הבאים ואפשרו לשחרר את האנשים במהירות מחבישת מסכות מגן ומשהייה בחדרים האטומים; חלוקת הארץ לאזורי התרעה סייעה לשחרר מייד את תושבי האזורים שבהם לא נפלו טילים; הפעלת "הגל השקט" ברדיו סייעה להתרעה באזורים בעלי קשיים בשמיעת צפירות האזעקה. טרם המלחמה סוכם כי בשל הסכנה הגדולה הכרוכה בחל"ך יומלץ לציבור להעדיף את החדר האטום על פני המקלט. העובדה שבסופו של דבר עיראק לא השתמשה בחל"ך עוררה סימני שאלה בציבור באשר לנכונות ההנחיה, ומערכת הביטחון נזקקה למאמץ מיוחד כדי להסבירה. ערב המלחמה הוחלט על הפסקת היציאה לעבודה והלימודים בכל הארץ ועל הטלת עוצר על הפלסטינים ביהודה ושומרון וברצועת עזה. דבר זה פגע בשוק העבודה; בהדרגה הוחלט על חזרה לעבודה – תחילה של מגזרים שונים כגון המגזר הכפרי – על חזרה ללימודים ועל התרת שובם של פלסטינים מהשטחים לעבודה בישראל. כך הצליחה מערכת הביטחון למצוא פתרונות גם למצבים שלא נחזו מראש ולהתגבר על הבעיות השונות. ההיערכות המוקדמת, שנמשכה חודשים, תרמה רבות ליכולתה של מערכת הביטחון לתת פתרונות לבעיות שצצו במלחמה. התהליכים שתוארו לעיל הוכיחו את חשיבותה של ההיערכות ליום פקודה והראו את היכולות האדירות של צה"ל לטפל גם בענייני העורף כאשר הוא מופעל נכון.

נספחים

נספח 1 – נפילות הטילים לפי ימים ואזורים

מס"ד	מועד הירי	אזור תל אביב	אזור חיפה	השומרון	הנגב/יהודה	סה"כ
1	18,02:00 בינואר	5	3			8
2	19,07:15 בינואר	4				4
3	22,02:20 בינואר	1				1
4	23,22:00 בינואר		1			1
5	25,18:00 בינואר	7	2			9
6	26,22:00 בינואר	4	1			5
7	28,21:00 בינואר			1		1
8	31,18:00 בינואר			1		1
9	2,20:30 בפברואר	2		1		
9א	3,01:30 בפברואר	3		1		2
10	9,02:30 בפברואר	1				1
11	11,19:00 בפברואר	1				1
11א	12,01:30 בפברואר	1				2
12	16,20:15 בפברואר		1		3	4
13	19,19:50 בפברואר	1				1
14	23,18:50 בפברואר	1				1
15	25,03:30 בפברואר				1	
15א	25,05:30 בפברואר				1	2
סה"כ		26	8	4	5	43

נספח 2 – הנפגעים (ישירות מהטילים)

מס"ד	המועד	המקום	הרוגים	פצועים
1	18 בינואר	תל אביב – שכונת עזרא		22
2	19 בינואר	תל אביב – גני יהושע		1
3	19 בינואר	תל אביב – שכונת התקווה		29
4	22 בינואר	רמת גן – אזור רח' אבא הלל סילבר	1	85
5	25 בינואר	רמת גן – רמת חן	1	67
6	26 בינואר	חיפה – כפר גלים		4
7	9 בפברואר	רמת גן – רח' יונה		13
8	12 בפברואר	סביון		7
סה"כ			2	228

לוח זמנים מהתרעה עד הרגעה

